

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA
Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasahab S. Mane
B.A., LL.B., F.M.A.

Chairman : Shri. Satish S. Mane
B.A., M.Phil

Principal : Dr. S. D. Disale
M.Sc. Ph.D
Mob. : 7709880950

3.2.2

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year 2022-23

Particulars Book published

Sr. No.	Name of teacher	Title of book	Name of publisher	National / International	ISBN
1	Dr. Santosh R. Koli	कोळी संस्कृती आणि सामाजिक आकलन	Dnyanmangal Prakashan Vitran (ज्ञानमंगल प्रकाशन वितरण)	National	978-93-92538-10-0

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasahab S. Mane
B.A., LL.B., F.M.A.

Chairman : Shri. Satish S. Mane
M.A., M.Phil.

Principal : Dr. S. D. Disale
M.Sc. Ph.D.
Mob. : 7709880950

Particulars Paper published

Sr. No.	Name of teacher	Title of paper	National / International	ISSN/ISBN
1	Dr. Sagat Sudarshan Subhash	Gondhali Tribe in Maharashtra	International	2582-8568
2	Dr. Sagat Sudarshan Subhash	महाराष्ट्रातील गोंधळ लोककला व गोंधळाचे महत्त्व	International	2582-8568
3	Dr. Jayant C. Ghatage	'Sextortion': A Global Social Problem in the Era of Digitization of Society	International	2394-8426
4	Dr. Sagat Sudarshan Subhash	स्त्रीभ्रूणहत्या आणि डिजिटलायझेशन	International	2394-8426
5	Dr. Santosh R. Koli	सेक्सटोर्षण : एक आधुनिक समस्या	International	2394-8426
6	Dr. Surekha A. Tawandkar	Inclusive, Environmental & Sustainable Industrial Development in India	International	978-81-959050-0-3
7	Dr. Surekha A. Tawandkar	Current Status & Challenges of Poultry Farming in India	National	978-93-5780-325-0
8	Dr. Padmakar Sarjerao	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष	National	978-93-95494-27-4
9	Dr. Jayant C. Ghatage	यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षण आणि शेती विषयक विचार	National	978-93-93796-15-1
10	Dr. Padmakar Sarjerao	नगराज मंजुळे यांची सशक्त कलाकृती: पिस्तुल्या	National	2231-4377
11	Dr. Jayant C. Ghatage	ABC- New Module in NEP 2020 for Enhancing Higher Education	International	2581-9429
12	Dr. Padmakar Sarjerao	'स्त्रीसूक्त' मधील स्त्रीवादी विचार	National	2249-0817

Disale

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

कोळी संस्कृती आणि सामाजिक आकलन

डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी

डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी

सन्मित्र डॉ. संतोष कोळी यांनी 'कोळी संस्कृती आणि सामाजिक आकलन' या पुस्तकात कोळी समाजाचा सांस्कृतिक व सामाजिक अंगाने सखोल अभ्यास करून आढावा घेतला आहे. कोळी समाजाच्या प्राचीन ते अर्वाचिन स्थित्यंतराचे सूक्ष्म पद्धतीने अध्ययन करून अत्यंत सोप्या भाषेत व समर्पक शब्दात विषयाची मांडणी केली आहे. या पुस्तकात त्यांनी कोळी समाजाच्या सर्व स्तरांतील घटकांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी कोळी समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक अशा महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर आपल्या पुस्तकाच्या माध्यमातून प्रकाश टाकला आहे. त्यामुळे कोळी समाजाच्या जीवनातील सर्व पैलुंची माहिती उपलब्ध होवू शकली.

या पुस्तकात त्यांनी अभ्यासपूर्ण निष्कर्ष काढलेले आहेत. सदर निष्कर्ष महाराष्ट्रातील कोळी समाजाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये मौलिक योगदान देणारे आहेत. ते स्वतः या समाजाचे असल्याने या समाजाच्या समस्यांची जाणीव आहे. त्यांची सोडवणूक व्हावी यासाठी प्रामाणिकपणे भूमिका मांडली आहे. त्यांनी आपल्या समोर येणाऱ्या अनेक अडचणींवर मात करत आपले संशोधन पूर्ण केले आहे. या पुस्तकाच्या रूपाने त्यांच्या संशोधनाचा सार सर्व वाचकांसमोर येत आहे, याचा मला आनंद होत आहे. हे पुस्तक कोळी समाजाच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक ठरेल. डॉ. संतोष कोळी सरांचा हा प्रयत्न निश्चितच कौतुकास्पद व अभिनंदनीय आहे.

मा. श्री. कौस्तुभ गावडे, सी.ई.ओ.
श्री.स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर.

ज्ञानमंगल
प्रकाशन वितरण

e-book / Hard book

₹ 150/-

9789392538100

डॉ. संतोष
सचि
या पुस्तक
करून अ
सूक्ष्म पर
मांडणी व
सामावून
राजकीय
प्रकाश ट
उपलब्ध
या
महाराष्ट्र
आहेत. ते
त्यांची सं
आपल्या
आहे. या
याचा मल
मार्गदर्शक
अभिनेदनी

Koli Sanskruti Aani Samajik Akalan
कोळी संस्कृती आणि सामाजिक आकलन

Author : Dr. Santosh Raghunath Koli
लेखक : डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी

PUBLISHER :

ज्ञानमंगल
प्रकाशन वितरण

डॉ. सयाजीराव छत्रुराव गायकवाड
मु. पो. वाघोली, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर, पिन. ४१३११२,
फोन: ९८९०९८०२५४.

ONLINE / HARDBOOK PUBLICATION

ऑनलाईन / हार्डबुक प्रकाशन

ज्ञानमंगल प्रकाशन वितरण

ई-मेल : doyanmangalprakashanvitaran@gmail.com
dr.sayajiraogaikwad@gmail.com

© डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी

First Edition: 10 November, 2022

प्रथम आवृत्ती : १० नोव्हेंबर, २०२२

मुखपृष्ठ : श्री. सचिन भोसले

PRINTERS :

न्यू श्रीकांत कॉम्प्युटर्स, शिवाजी विद्यापीठ रोड, राजारामपुरी, खरे मंगल कार्यालयारसमोत, व
मोबाईल ९८९०४९९४९६. ई-मेल : shreekantcomp@gmail.com

मूल्य : १५०/-

ISBN - 978-93-92538-10-0

ज्ञानमंगल
प्रकाशन

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 5.828 (SJIF 2022)

GONDHALI TRIBE IN MAHARASHTRA

Sudarshan Subhash Sagat

Research Scholar,

Department of Sociology,

Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra, India)

E-mail: sudarshan3636@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2022-32383512/IRJHIS2209007>

Abstract:

According to the report of National Commission for De-Notified, Nomadic and Semi Nomadic Tribes, Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India, 2017, there are 36 nomadic tribes and 14 de-notified tribes in Maharashtra. In the present research paper, out of these 36 nomadic tribes 'Gondhali' tribe has been introduced historically. The present research paper is primarily based on secondary information sources. Therefore, researcher has constructed a descriptive format through semantics. Also, on the basis of secondary information, it has been concluded that the 'Gondhali' tribe is prevalent in Maharashtra as a nomadic tribe, who make a living by worshipping the Goddess and performing the 'Gondhal' religious rites. The 'Gondhali' tribe has two main sects namely Kadmarai and Renurai. Although the Gondhali tribe is included in the list of nomadic tribes of the Government of Maharashtra, the current 'Gondhali' tribe's nomadic nature is not perennial but seasonal. At the same time, 'Gondhali' tribe is a predominantly follow Hindu religion. Therefore, the present culture of the 'Gondhali' tribe is a mixture of Hindu and nomadic tribes.

Keywords: Gondhali tribe.

Introduction:

According to the Renke Commission of 2008, the population of one thousand nomadic, Vimukta castes and tribes in India is around 15 crores, while the population of nomadic and Vimuktas Jatis in Maharashtra should be around one crore. Maharashtra has a total of 36 nomadic tribes and 14 de-notified tribes and over 200 sub-castes. The means of subsistence of these tribes are mainly based on animal husbandry, traditional art, divination, hunting, doing business, begging, and physical labor.

There are many groups or peoples in Maharashtra who make a living by begging in the name of gods and goddesses. These include Bhope, Aradhi, Mariawale, Vasudev, Waghya-Murali, Jogati, Gondhali. Some of these communities are living a stable life in the villages while some are constantly wandering. The present research paper focuses on the 'Gondhali' community, who is

worshippers of the Goddess of Maharashtra and perform Gondhal religious ritual.

Gondhali tribes in Maharashtra:

The Gondhali community is mainly known in Maharashtra as an artist tribe worshipping the name of the Goddess. In Maharashtra, the Gondhali community is mainly divided into two sub-castes. Such as, 'Bharadi Gondhali' and 'Gav Gondhali'. 'Bharadi Gondhali' is a people that constantly wanders from village to village and begs in the name of Goddess, while 'Gav Gondhali' is a community that has been living a stable life for generations under the auspices of village carts. Both Bharadi Gondhali and Gav Gondhali claim their own independent existence. Although the two groups have similarities in the name of 'Gondhali', they are different in the way of begging in the name of Goddess, they do not have marriage relations in any way. 'Gav Gondhali' is known as the devotee of the village goddess, while 'Bharadi Gondhali' is known as the wandering devotee of the mother.

The Bharadi Gondhali is mainly found in Marathwada and Vidarbha in Maharashtra, while the Gav Gondhali is mainly found in Western Maharashtra. Regarding where the Gondhali tribe is mainly found in India, Enthoven R. E. states that "Gondhali tribe is found in all the Central Provinces except Gujarat, but Gondhali Tribes are found in large numbers in the Central Provinces of Colaba, Satara, Khandesh and Kolhapur." Sayyad Siraj Al-Hassan has mentioned in reference to Gondhali tribe that, "Gondhali -a class of Marathi beggars, musicians and dancers, to be found in all the Districts of the Marathawada, but especially in the District of Osmanabad. They take their name from their professional dance, gondhal." R. V. Russell has reported on the Gondhali tribe, "A caste or order of wandering beggars and musicians found in the Maratha Districts of the Central Provinces and in Berar. The name is derived from the Marathi word gondhane, to make a noise."

"In Maharashtra, Gondhali community is known as an artist community. He is a devotee of Tulja Bhavani of Tuljapur and Renuka Devi of Mahur. He recounts the myths of the deities in a specific style, recalling Tulja Bhavani and Renuka with the accompaniment of *Tuntune* and *Sambal*. The turban is worn around the neck, the body is red in color and has a golden border, and the turban is adorned with a turban. He earns his living by begging on the contract of *Tuntune* and *Sambal* from house to house. Especially the festival of Dussehra has a lot of respect for Gondhali peoples. For ten days after the marriage, he appears before the Goddess every day. Sambal glorifies the Goddess by playing devotional songs."

The Peoples of Maharashtra, Anthropological Survey of India, Volume XXX, Part One states that, "The traditional occupation of this community is to sing the songs praising the goddess bhavani on the occasion of marriages. This is known as gondhal and is performed on the some auspicious day after marriage. The name Ghondhali is derived from word gondhal a dance and song number performed on the eve of a marriage ceremony among the Hindus of Satara and adjoining areas. The

Ghondhali are called to worship goddess bhavani of Tuljapur to get the blessings of the Devi for a happy and peaceful marriage. Thus, the worship of goddess Ambubai is the traditional occupation of the Ghondhali. They were a wandering community and living in the state of Maharashtra."

The Gondhali tribe is a minority in Maharashtra, it is definitely a minority. But in each of the four or five villages, a family of the Gondhali community lives to worship the goddess. The Gazetteer issued by the Government of Maharashtra states about the Gondhali tribe, "the origin of the Gondhali tribe is unknown. The names of men and women of Gondhali tribe are similar to those of Marathas. The surnames of the Gondhali peoples are Bakre, Bhandre, Dhumal, Dungu, Gaikwad, Ghatekar, Guradkar, Jadhav, Jagtap, Kate, Kolhatkar, Marathe, Mahekar, Palaskar, Renke, Shinde, Supalkar, Tarte, Tite, Tipke and Ubale. People who have the same surname do not marry each other. Their dialect is Marathi. Renurai and Kadamarai are two divisions found in the Gondhali tribe but they do not intermarry. The social status of the Gondhali tribe is considered to be lower than that of the Kunbi community. The Gondhali tribe worships the Tuljabhavani Goddess of Tuljapur, while the Gondhali tribe worships all the local deities and observes all the customs, traditions and fasts of Hinduism. The Gondhali tribe has a traditional caste panchayat to settle social and family disputes, and the head of the caste panchayat is called Patil or Choughula."

"In many of the castes of both the states of Maharashtra and Karnataka, as 'Kulachar' the practice of Gondhal is still prevalent. Gondhal is a religious ritual which is performed on the occasion of marriage and other ceremonies. The Goddess is praised and worshiped through this Gondhal program. Also, Gondhal is created on the occasion of ritual worship. This ritual is performed by the people of Gondhali caste. In this Gondhali community two sects like Kadmarai and Renurai are seen who have been serving God for generations." Enthoven R. E has stated about Gondhali tribe, "Gondhali state that, the founder of their caste were the sage jamdgni and his spouse renuka, and that they came into the Deccan two or three hundred years ago from Mahur and Tuljapur in the Nizam's Territory, which are their original place of residence."

Gondhali is a devotee of Renukamata and Tulja Bhavani. It is said to have originated from sage Jamadagni and Renukamata. They believe that Mahur is their origin. For this, they believe their story in 'Renukamahatmya'. They believe that the sages Jamadagni and Renukamata came to the Deccan from the Nizam's territory of Mahur and Tuljapur two to three hundred years ago. (Formerly Tuljapur was included in Karnataka province) Gondhali also says that Mahurgad in present day Maharashtra is his place of origin.

Regarding sects of Gondhali tribe, a nomadic scholar Ramnath Chavan says, "Renurai Gondhali is considered to be the rightful worshiper of Renuka while Kadamarai is considered to be the worshiper of Tuljabhavani. Although both the goddesses are the same, the Gondhalis have divided them according to their sub-divisions. The Gondhalis of both sub-divisions worship both

Tuljabhavani and Renukadevi, but both Kadamrai and Renurai consider themselves independent and separate. These two used to have such a strong sense of superiority that there was no intermarry relations between them."

"In the monarchy, The Gondhali were living under the protection of the kings. They were appointed to unravel the secrets of the enemy or to spy on them. They were devotees of the goddess, therefore they could get easily access anywhere and they spy on enemy groups. They were rewarded for their spying. The language of the fingerprints was considered to be his artistic capital in espionage. At that time, they had a place of honor in the army." However, in later times, when the monarchy came to an end, due to lack of royal patronage, these people wandered from village to village as a means of subsistence. "In Maharashtra, Gondhal is spread among all castes and tribes, even in Rajputana and Mewada, the glory of Chandi devotion has been there since before the 12th century. Like Aradhi, Davari, Gondhali in Maharashtra Charan and Charani are famous in Rajputana and Mewada, they have done the work of public awareness, espionage and messenger." This helps to make it clear that the nomadic tribes who depended on their traditional skills for their livelihood had an important place in the monarchical period, as it was on the basis of these skills that the nomadic tribes helped the kings and emperors during the war.

Enthoven R. E stated that, "Worship of Goddess Bhavani of Tuljapur was widespread in Deccan at the beginning of 17th century and this worship was mainly prevalent in the then Maratha community. The songs sung by the Gondhali tribe were very popular." Also Manohar Laxman Varadpande has expressed his opinion regarding Gondhali tribe that, "The singing and dancing in front of the God is called Gondhal and people who do Gondhal are called Gondhali."

During the Shivaji Maharaja period many caste were famous for worship, public awareness, enlightenment, divination, entertainment, espionage, messaging etc. such as Waghe-Murali, Aradhi, Davari, Makadwale, Sagarudi, Nandibalwale, Madari, Karpulliwale, Gondhali etc. "Even Chhatrapati Shivaji Maharaj, under the inspiration of Bhavani, accomplished the great task of establishing Swarajya. Even during the Shivaji Maharaja period, Gondhalies did the work of saying heroic 'Powada'. In this way the Gondhal had national significance. Maharashtra will never forget the debt of these Gondhali people who contributed to the establishment of Swarajya." During the Shivaji Maharaja period, Gondhali caste was known not only for worshipping Goddess but also for gathering secret information from enemy groups and exchanging messages.

Gondhali caste is considered to be an important caste in Shivaji Maharaja period. The Gondhali caste seems to have gained special importance during the Shivaji Maharaja period. This is because of the role played by Gondhali peoples in the establishment of Swarajya. During the Shivaji Maharaja period, the Gondhali tribe was famous for presenting 'Powada', encouraging the establishment of Swarajya and narrating epics. Since the means of subsistence of the Gondhali tribe

were of worship and recreational nature, the Gondhali people were entrusted with a special function during the time of Shivaji Maharaj. During the Shivaji Maharaja period, Gondhali people used to roam everywhere to entertain the society with their art. As the Gondhali caste was popular as a recreational caste, the Gondhali people could easily enter the enemy's group and along with the recreational activities, the Gondhali people could convey necessary information from the enemy group to Shivaji Maharaj, thus giving special importance to the Gondhali tribe during Shiva period.

"Even though the Gondhalis belong to the nomadic tribes, the Gondhalis do not roam the villages with their families like other nomads. Only a few people have to wander around because of the mess. 'Gondhali' is considered to be an important part of the Gavgada. In the rural areas, respect is given to the Gurav community who worship the deity in the temple as well as to the Gondhalis and has access to all public places of Hindus."

Ananda Lal has said about Gondhali tribe, "Gondhali is a community in Maharashtra, India. Their occupation is to sing songs of the Goddesses of Maharashtra. Their songs are usually the mythological stories of their Gods. They use *sambal*, a set of drums tied to their neck and rested on their thighs to bring rhythm to their songs."

Gondhali community is a Hindu society. He celebrates Hindu festivals. Even though he is a devotee of Tulja Bhavani and Renuke, images or masks of Hindu deities can be seen in their temples. Gondhali is respected in every festival of Hindus. In the festivals of Dussehra, Diwali, Rangpanchami, Akshay Tritiya, Holi and fair of Gavdevata, the festival is not celebrated without playing the *sambal* and *tuntune*. In Maharashtra, Gondhal is a common practice in almost all Hindu society. In this Gondhal, mainly mythology is presented. Instruments are used, and people who perform the ritual of gondhal are called gondhali.

Conclusion:

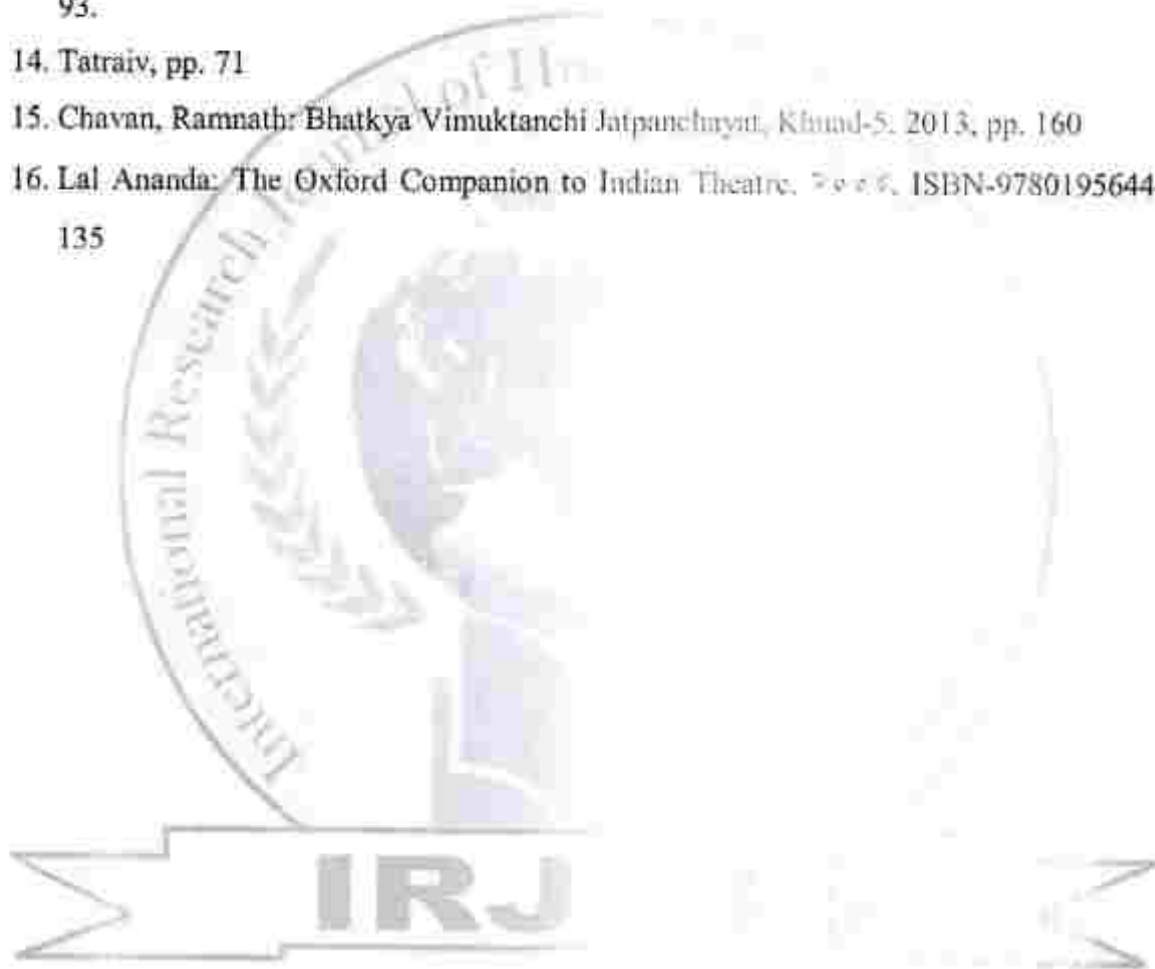
The Gondhali tribe is known in Maharashtra as a nomadic tribe who make a living by worshipping the Goddess. Although the Gondhali tribe is included in the list of nomadic tribes of the Government of Maharashtra, the current Gondhali tribe's nomadic nature is not perennial but seasonal. At the same time, as the Gondhali tribe is a predominantly Hindu religion, the culture of the Gondhali tribe is a mixture of Hinduism and the culture of nomadic tribes.

References:

1. Enthoven R. E.: Tribes and Castes of Bombay Province, Volume II, 1923, pp.13
2. Ul-Hassan, Syed Siraj: The Castes and Tribes of II. II. II- The Nizam's Dominions, 1920, pp.1
3. Russell R. V.: The Tribes and Castes of The Central Provinces of India, 1916, pp. 136
4. Chavan, Ramnath: Bhatkya Vimuktanchi Jutpanchayat, Kund-5, 2013, pp. 159
5. Peoples of Maharashtra, Anthropological Survey of India, Volume XXX, Part One, 2005, pp.

733

6. Maharashtra State Gazztte-<https://egazette.mahaonline.gov.in>
7. Wadkar, Dhondiram: Gondhalyanche Lokasahitya, 2008, pp. 16
8. Enthoven, R. E.: The tribes and Castes of Bomba. 1932, pp. 15
9. Chavan, Ramnath: Bhatkya Vimuktanche Antraug, 2003, pp. 163
10. Ibid, pp. 58
11. Wadkar, Dhondiram: Gondhalyanche Lokasahitya, 2008, pp. 24
12. Peoples of Maharashtra, Anthropological Survey of India. Volume XXX, Part One, 2004, pp. 13
13. Varadpande, Manohar Laxman, 1987, History of Indian Theatre, ISBN-9788170172789, pp. 93.
14. Tatraiv, pp. 71
15. Chavan, Ramnath: Bhatkya Vimuktanchi Jatpanchayat, Khud-5. 2013, pp. 160
16. Lal Ananda: The Oxford Companion to Indian Theatre, 2006, ISBN-9780195644463, pp. 135

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-3568

IMPACT FACTOR : 5.828 (SJIF 2022)

महाराष्ट्रातील गोंधळ लोककला व गोंधळाचे महत्त्व (Gondhal Folk Art of Maharashtra and its Importance)

सुदर्शन सुभाष सगद

संशोधक विद्यार्थी,

समाजशास्त्र अधिविभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

E-mail: sudarshan.1636@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686 DOI Link :: <https://doi.org/10.21866/IRJHS2209002>

सोपवारा:

महाराष्ट्रात 'गोंधळ' एक धार्मिक विधी म्हणून प्रचलित आहे, परंतु 'गोंधळ' हा केवळ एक धार्मिक विधी नसून समृद्ध लोककलेच्या परंपरेतील समाजमनावर दीर्घकाळ प्रभाव टाकणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात गोंधळाकडे फक्त एक धार्मिक विधी म्हणून न बघता समाजातील प्रभावी लोककला म्हणून गोंधळाचे स्पष्टीकरण मांडण्यात आले आहे. प्रस्तुत शोध निबंध प्रामुख्याने दुय्यम माहिती, खातावर आधारित असल्यामुळे संशोधकाने अर्थनिर्वचनाच्या माध्यमातून वर्णनात्मक स्वरूपाची मांडणी केली आहे. तसेच या मांडणीच्या आधारावर असा निष्कर्ष मांडला आहे की, भारतीय समाजात विशेषतः महाराष्ट्रात, गोंधळ हा उपाराना प्रकार एका धार्मिक विधीपुरताच नसून अप्रत्यक्षपणे गोंधळातून समाजीकरण व सामाजिक नियंत्रण यांभारद्वया प्रक्रियेत हातभार लागतो. त्याचबरोबर गोंधळ ही धार्मिक व्यासपीठावरून समाजप्रबोधन करणारी एक प्रभावी संस्था आहे.

मुख्य शब्द: गोंधळ, लोककला, समाजीकरण, सामाजिक नियंत्रण, समाजप्रबोधन

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून मानवी संस्कृतीत लोककलांना विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे, याने कारण म्हणजे त्या समाजातील लोककलांमधून त्या समाजाची संस्कृती प्रतिबिंबित होत असते. लोककला या सामाजिक जीवनाच्या विविध पैलुंशी संबंधित असल्यामुळे जनमानसात त्या अधिक लोकप्रिय असतात. फार प्राचीन काळापासून लोककलांना समाजामध्ये विशिष्ट महत्त्व आणि अर्थ प्राप्त झालेला असतो, त्यामुळे लोककला त्या संस्कृतीचा अविभाज्य भाग बनलेल्या असतात.

महाराष्ट्र हे लोककलांच्या दृष्टीने अत्यंत समृद्ध असे राज्य आहे, तसेच महाराष्ट्रात अस्तित्वात असणाऱ्या लोककलांना फार प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये विधीनाट्य हा एक अत्यंत लोकप्रिय प्रकार असून महाराष्ट्रात विधीनाट्याचे अनेक प्रकार अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते,

विधीनाट्य म्हणजे, एखाद्या विशिष्ट विधीच्या किंवा सांस्कृतिक संदर्भाच्या बाबतीत अनेक धार्मिक विधी, नृत्य, नाट्य, गायन, संगीत इ. सह सादर होणारे लोकनृत्यकार होय. या विधीनाट्य लोकाकालांमध्ये जागरण, गोंधळ, दशावतारी नाटक, भारुड, हातगा, लळीत, गुंत्ररात, पंचमी इ. चा समावेश होतो. प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेतील 'गोंधळ' या उपासना विधी व लोककलेचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

गोंधळ:

महाराष्ट्राला लोकसंस्कृतीचा अखंड इतिहास साभलेला आहे त्यामुळे महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती ही समृद्ध असल्याचे दिसून येते, अशा या लोकसंस्कृतीच्या उदाहरणदायीत वानुदेव, गोंधळी, भुत्या, वाघ्यामुरळी, भराडी, पोतराज इ. लोकसांस्कृतिक संस्थांना महत्त्वाचा वाटा आहे. हिंदू समाजाच्या पारंपारिक रचनेनुसार धर्मभावना जागृत ठेवणे, लोकदेवतासंबंधीची श्रद्धा अधिकच राखणे, सामाजिक नीतीनियमांचे महत्व पटविणे इ. कामे या संस्थांकडून केली जातात. गोंधळ ही समाजात प्रतिष्ठा पावलेली संस्था आहे. तसेच लोकांच्या धार्मिक जीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहे.

गोंधळ म्हणजे काय? तो सर्वप्रथम कोणी घातला? का घातला? याविषयी गोंधळी समाजात पिढ्यापिढ्या अनेक पुराणकथा, आख्यायिका प्रचलित आहेत. या कथेपैकी एक पुराणकथा प्रा. रामनाथ चव्हाण यांनी भटक्या-विमुक्तांची जातपंचायत, खंड १ मध्ये वर्णिली आहे. ही पुराणकथा पुढील प्रमाणे- "एखादा तेहतीस कोटी देव आणि राक्षस यांच्यामध्ये प्रचंड भीषण युद्ध सुरूवात होते. सर्व प्रयत्न करूनसुद्धा देवांवर राक्षस वरचढ होत होते, कारण ज्या राक्षसांचा वध देव करित होते त्या राक्षसांना राक्षसांचे गुरु शुक्राचार्य हे संजीवनी मंत्राने तत्काळ जीवंत करित होते, त्यामुळे राक्षसांचा पराभव काही केल्या होत नव्हता. देव खूप चिंताग्रस्त झाले, काय करावे हे देवांना सुचत नव्हते. अखेर देवांच्या लक्षात आले की, आपल्यामध्ये सर्वात शक्तिशाली देव शिव आहे परंतु त्यांच्यासोबत आदिशक्ती नाही, आदिशक्तिला मदतीला बोलावले तरच आपण या युद्धात विजयी होऊ. परंतु कामे बोलवावे हे देवांना समजत नव्हते. यासाठी देवांनी आदिशक्तिला मदतीला बोलविण्यासाठी गोंधळ घालायचे ठरविले आणि तेच गोंधळाच्या तयारीला लागले. "आदिमाया शक्तिच्या पूजेसाठी (गोंधळासाठी) आवश्यक असलेले साहित्य देवांनी जमविले. पाच हळकुंडे, पाच खारका, पाच सुपान्या, पाच लवंगा, पाच पेंसरोंहे आणि पंचवीस नागवेलीची पाने जमविली. शिवाय एक हात नवीन कापड, एक तांब्या, नारळ, मसई, उदवर्णी, कापूर, हे साहित्य एकत्र करून देवांनी चौक भरला आणि नऊ दिवस, नऊ रात्र आदिमाया शक्तिच्या नावाने देवांनी गोंधळ सुरू केला. तेव्हा नऊ दिवसानंतर आदिमाया शक्ति प्रकट झाली." देवांनी सर्व इच्छित आदिमायेला सांगितली आणि मदतीचे आवाहन केले. त्यावर तेहतीस कोटी देवांची विनंती शिवा आदिमायेने तत्काळ राक्षसांवर

चाल केली आणि सर्व राक्षसांचा वध केला. तेव्हापासून तेव्हावीन खोटी खेवांमधील आपापसातील गोंधळ थांबला आणि तेथून पुढे आदिमाया शक्तिच्या नावाने तिच्या पराक्रमाने आणि करणेचे स्मरण व्हावे म्हणून गोंधळ घालण्याची प्रथा सुरु झाली.

गोंधळाच्या उत्पत्तीबाबतची आणखीन एक कथा म्हणजे, 'गोंधळाची उत्पत्ती परशुरामांनी केलेल्या मातृवंदनेतून झाल्याचे म्हटले जाते. कथा अशी की, परशुरामांनी वेदासुरा राखाच्या दैत्याचा वध करून त्याचे शिर कापले. त्याच्या नसा कापून त्याच्याच कवटीच्या रंध्रात ओतून त्या वाद्यांला 'तितुण तितुण' असा आवाज करीत ते माता रेणुकेच्या जवळ आले व तिसा वंदन केले. या वंदनेतूनच गोंधळाचा उगम झाला व या वाद्यास 'तुणतुणे' असे संबोधले जाऊ लागले. गोंधळी लोक, जमदग्नी ऋषी व रेणुका माता यांच्यापासून आपली उत्पत्ती झाली व 'माहुरगड' हे आपले मूळ स्थान आहे असे मानतात. मात्र, काही संशोधकांनी गोंधळ ही कला भूतमाता व तिच्या भक्तांशी संबंधित आहे असा दावा केला आहे. संशोधकांच्या मते, श्री तुळजाभवानीचा कालखंड इ. स. १००० पूर्वीचा आहे तर रेणुका माता त्याहूनही प्राचीन आहे. गोंधळात गायल्या जाणाऱ्या, रामदासांनी रचलेल्या आरतीत, 'कवडी एक अगिना देसी हार मुक्ताफळा हो' या ओळीतील 'कवडी' या चरणाचा संबंध येतो. कवडी हे चरण पाऊळ्या शतकाच्या दरम्यान कर्नाटकात प्रचलित होते. त्या वेळचे कदंब राजघराणे तुळजाभवानीला आपली कुलदेवी मानत होते. यावरून गोंधळ प्रथा तेव्हापासून प्रचलित असावी असाही संदर्भ दिला जातो. जना, नग, मेघ, गृहशांती, इ. प्रसंगी देवीचा गोंधळ घातला की आयुष्याचा गोंधळ होत नाही अशी धारणा होती. बहुतांशी समाजाचा कुळाचार असणारी एक प्रबोधक, मनोरंजक आणि महत्त्वपूर्ण परंपरा म्हणजे गोंधळ होय."

"गोंधळी हे तुळजाभवानी व रेणुकेचे उपासक आहेत ते म्हातऱ्या जमदग्नी आणि रेणुकेचे वंशज समजतात. नांदेड जिल्ह्यातील 'माहूर' हे त्यांचे वस्तीस्थान प्रकृत तीर्थक्षेत्रातील त्याची आख्यायिका पुढीलप्रमाणे: परशुरामाने वेदासुराचा वध करून त्याच्या गुंडक्याचे खोदणे करून ते वाजवून आपली माता रेणुकामातेला वंदन केले. त्यातून गोंधळाची प्रथा उगम पावली."

"गोंधळ हा एक नृत्यनाट्यात्मक देवीचा कुलाचार असतो. यात स्वरूप गायन, वादन, नर्तन आणि नाट्यमय सादरीकरण या सर्व प्रकारचा मेळ साधून पाऊ पाडलेल्या कुलाचाराचे असते. चार ते सहा गोंधळी मिळून हे विधीनाट्य सादर करतात. संबळ, तुणतुणे या वाद्यांच्या माधीने गोंधळी आघी गणेशाला आणि त्यानंतर अनेक देवदेवतांना रंगपीठावर येण्यासाठी आवाहन करतात. ते आले आहेत असा मानस-अनुभव घेवून भोवताली जमलेल्या भक्तभाविकांसमोर देवानी गार्गी म्हणतात. या गाय्यात देवीचे रूपदर्शन, गुणवर्णन आणि लीलागायन असते. पूर्वार्धातील नमन, आवाहन, वेदल वानतर एखादे पौराणिक किंवा लौकिक अख्यान लावून त्या अख्यानाचे सादरीकरण केले जाते आणि देवीला आरतीत गोंधळाची सांगता

केली जाते."

"गोंधळाची परंपरा ७ व्या शतकापर्यंत शोधता येते, नृळजाभवानीची प्राचीनता इ. स. १००० पर्यंत शोधता येते. रेणुका ही त्याच्याही पूर्वीची आहे. महानुभावाच्या 'सुविधिकाश' या ग्रंथात असा उल्लेख आढळतो की,

बहुतांचा गोंधळी घडे निंदा साधल्याली

मग अभिमानाचा दावानळी पद्धती एवढेका श्रींणी क्र. २४१४

दासोपंतांच्या 'गीतावर्ण' ग्रंथात दृष्टांत रूपात पहिल्या अड्यावाज २२११ क्रमांकाच्या ओवीत गोंधळाचा उल्लेख सापडतो. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ इ. गोंधळाच्या पद्धतीनेही गोंधळाचे उल्लेख आले आहेत. याशिवाय महानुभावाच्या शिशुपालवध, रुक्मिणीसुखवंदन, महाद्वीवर्णन इ. ग्रंथातूनही गोंधळ प्रथेचा उल्लेख सापडतो. श्रीधरस्वामी ताडरेकरांच्या 'अदिकावदय' या ग्रंथातही गोंधळ या विधीनाट्याचे उग्ररूप यथार्थपणे वर्णिले आहे."

गोंधळ हा नृत्यप्रकार आणि उपासना प्रकार हा भारतान्त प्रसिद्ध असला तरी ठिकठिकाणी गोंधळ घालण्याची पद्धती, गोंधळामागील श्रद्धा, विश्वास यामध्ये विविधता आढळून येते. विविध अभ्यासकांनी गोंधळाचे वर्णन आपापल्या पद्धतीने केलेले आहे, परंतु प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यातील 'गोंधळ' या लोककलेशी असल्यामुळे महाराष्ट्रात प्रचलित असणारे गोंधळाचे स्वरूप प्रामुक्त घेणे महत्वाचे आहे, म्हणून विविध अभ्यासकांनी गोंधळ या नृत्य व उपासना प्रथांच्या वेळेच्या वर्णनानुन गोंधळ ही संकल्पना समजावून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

'गोंधळ' हे शक्तीपुजेचे विधीनाट्यात्मक उपासना नाट्य होय, महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठे ही महाराष्ट्रातील विविध जातीजमातींची कुलदैवते आहेत. या कुलदैवतांचा मुलधर्म म्हणजे 'गोंधळ' घालणे होय. गोंधळ हा नृत्यप्रकार आणि उपासना प्रकार हा भार प्राचीन काळातून भारत देशात प्रचलित असून महाराष्ट्रात गोंधळ या उपासना प्रकाराला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. प्राचीन काळात देवलोक आणि पृथ्वीलोकावर आलेल्या संकटावर मात करण्यासाठी गोंधळाच्या माध्यमातून देवीदेवतांना विशेषतः आदिशक्तीला प्रसन्न करण्याची परंपरा सांगितली जाते, परंतु सातत्याने गोंधळाच्या श्रद्धा, विश्वास, स्वरूप यामध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येते. प्राचीन काळापासून चालत आलेले गोंधळी नृत्य 'अमलिका ग्राममहात्म्य' म्हणजे माहूर ग्राममहात्म्यात गोंधळी नृत्य सादरीकरणाचे आलेले वर्णन व आजच्या सादरीकरणाचे वर्णन लक्षात घेतले तर गोंधळ सादरीकरणाचा पद्धतीत काळ व परिस्थिती सापेक्ष होत गेलेल्या बदलांचे चित्र आपणास दिसेल. "शुभाचिनस पाह्य क्वाच्यांच्या माळा घालून आणि दिवटी घेऊन गोंधळ घालावा. गोंधळ ज्या ठिकाणी घालतात त्या ठिकाणी सर्व मंडळींना आमंत्रित

करावयाचे असते. ती सभा देव, राक्षस आणि माथूस गण तशा तीन प्रतारची असू शकते. गोंधळास दीपिका, कपर्दिक, माळा, मातृवाद्य, टाळ, वंशवाद्य, गृदंग, चिगाळी, चंडक, बीणा, मुरज इ. वाद्यांची जरूरी असते. तसेच अनेक दिवड्या व कवड्यांच्या माळा लागतात. गोंधळींदाचे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन भेद कल्पून उत्तम वृदांत चार मुख्य गायक, आठ समसंगत, आठ तळि, चार वाशिक, चार मृदंगिक आणि चार तालधारी अशी बत्तीस माणसे असतात, मध्यम वृदांत निम्मे म्हणजे सोळा आणि कनिष्ठ वर्गात निम्मी म्हणजे आठ माणसे असावीत, यापेक्षा कमी असू नयेत, असा कदाच आठ. गोंधळी नृत्यात अशाप्रकारे बत्तीस माणसांचा अंतर्भाव असल्याने त्यांना नृत्यांगणही तसेच संघ सांगतात. पूर्ण, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर सात-सात हात अशी वर्तुळाकार भूमी नृत्याकरिता पसंत करावी. नृत्य सजे करावे, कोणी कोठे उभे राहावे, दिवड्या कोणी घ्यावात, वाद्ये कोणकोणती कोणी घ्यावीत, गोंधळाम चालीचे वेळ कोणती वाचवून निश्चित संकेत आहेत." 'गोंधळ' विधीनाट्य सांडणारे ते गोंधळी, गोंधळी ही आज स्वतंत्र जमात म्हणून गणली जाते. भटक्यांमध्ये त्यांचा समावेश केलेला असला तरी 'गोंधळ' अर्थात गोंद+बळ, नियमित उपासना करण्यासाठी अनेक जातीजमातीतून व्रतस्त उपासक गुडे येऊन त्यातून ही जमात निर्माण झाली असण्याची शक्यता आहे.

'गोंधळ' या उपासना विधीनाट्याची विशिष्ट अशी मातृगी असते, ही सांडणी विधिवत असावी असा आग्रह गोंधळी लोकांकडून धरला जातो. गोंधळाची पुर्वजवारी करतांना, "चौरंग त्याला उस, ज्वारीच्या किंवा वाजरीच्या ताटांचे उभे वर एकत्र थेंडे बांधून केवळे मळ, चौरंगावर वस्त्रे, कलश, देवीचा टाक किंवा मूर्ती, सुपारी, विडे, फळे, कवड्यांची माळा, आहार किंवा फलाक्या, हार मखराला बांधणे, धान्य, फुले, तांदूळ, नैवेद्य इ. पूजासामग्री, असते. पोत जाळण्यासाठी स्वतंत्र एक प्रकारचा सेंभ्यासारखा पोत असतो, त्यास पोत उजळणे म्हणतात. गोंधळ संपेपर्यंत स्वभाषन सेंभाने पोत उजळत राहतो. गोंधळी उपसाकांचा चार, सहा, आठ, बारा, सोळा, बत्तीस (जास्तीतजान्त) जाणांचा असतो. यात स्त्री नसते. संबळ वाजविणारा, जांजा वाजविणारा, तुणतुणे वाजविणारा व अन्य वाद्ये, शंतिरी इ. वाजविणारे असू शकतात. त्यांच्या उभ्या राहण्याच्या जागा ठरलेल्या असतात. मुख्य गोंधळी मळ्यात टाक आणि प्रामुख्याने कवड्यांच्या माळा परिधान केलेला असतो. पागोट, कवड्यांच्या माळा, गुड्यापर्यंत चुडीदार-बाराबंदी सारखा अंगरखा, श्रोतर, कपाळाला कुंकू असा त्याचा पोशाख असतो. सजावट चिपळ्या घेऊन तो नाचून गाणे म्हणतो, पायात प्रसंगी घुंगरू बांधलेले असतात. गिस्कारात घेऊन नाचाची प्रथा असते. संबळाच्या तालावर पारंपारिक गोंधळीगीते गात, नमन, गण, वावाहन (गोंधळला यावे), देवीची स्तुतीपर गाणी, देवीभागवत किंवा देवी महात्म्यातील कथागीत य त्याचच वयनाट्य अर्थात कथाकीर्तन सादरीकरण, पूर्वरंग, उत्तररंग, त्यात जमेल तसे श्रद्धा न सांडू देता द्यात्मव्यक्त संवाद इ. नात्रभरात्ता जागर, ओझे

उतरविण्याचा विधी इ. गोष्टी केल्या जातात. प्रामुख्याने राजमानाच्या कुलदेवताशिद्धीनाठी उपासक पुरोहित गोंधळी यांनी हे विधीनाट्य मांडलेले असते. यातील कथागीत हे ऐकीव सावणी-पोवाडा स्वरूपाचे असते. गोंधळात भेदिक कवणापासून शक्तीमहात्म्य जगविले जाते."

"महाराष्ट्रातील काही कुळांत प्रचलित अगलेला एक कुलाचार म्हणजे गोंधळ होय. घरातील मंगलकार्य निर्विघ्नपणे पार पडल्याबद्दल देवीची स्तुती या पूजा करून निष्काय स्तवनाचा हा विधी असतो. रेणुका, अंबाबाई व तुळजाभवानी या कुलदेवतांच्या नावाने गोंधळ घालण्याचा विधी महाराष्ट्रात मराठ्यांमध्ये व देशस्थ ब्राह्मणांमध्ये प्रचलित आहे. गोंधळी जातीचे नाक कवनाचा सांगण्यावरून गोंधळ घालण्याचा विधी पार पाडतात. गोंधळ घालण्यात कमीत कमी पंचदश भाग घेतात. साथीसाठी व तुणतुणे वाजविण्यासाठी प्रत्येकी एक, गीत व कथा निरूपण करणाऱ्या एक मुख्य गोंधळी (नाईक) आणि अधूनमधून लोकांना हसविणारा त्यांचा एक सहाय्यक, पूर्वी गोंधळ्यांच्या अंगांत मलमलीचे अंगरखे, गळ्यात कवड्यांच्या साळा व डोक्यावर कंमणीदार पगड्या असत. पूजा पाशावर नवे वस्त्र ठेवून गोंधळी त्यावर कलशादी वस्तूंची विधिपूर्वक मांडणी करतो व गोंधळ घालण्याच्या राजमानाच्या हस्ते देवीची प्रतिष्ठापना व पूजा करतो. गोंधळासाठी आवश्यक असलेली 'वृद्धनी' व 'दिवडी' या वस्तू गोंधळी स्वतःच्या घरूनच सोबत आणतो. मुख्य गोंधळी गण म्हणून जगदंबेचे स्तवन करतो व नंतर प्रत्येक देवतांना नावे घेऊन 'गोंधळासी यात्रे' असे आवाहन करतो. नंतर तो पूर्वरंग व उत्तररंग अशा दोन विभागांत देवीचे गुणगान व एखादे संगीत अभ्यास सांगतो. देवीच्या आरतीने गोंधळ संपतो. गोंधळात म्हणजे आणारी पदे, कथागीते व कथा या लोकसाहित्यातीलच असतात. मीठ—मिरचीचे भांडण, भांगिणीचे शिर, कोल्ह्याचे लगीन इ. अख्याने व कथा त्यांत प्रमुख होत."

"गोंधळ हा महाराष्ट्रातील जुनाच कलाप्रकार आहे. गोंधळ हा कलाप्रकार गोंधळी नावाची जातच स्वतंत्रपणे सादर करित असते. गोंधळाचा ताफाही गुटगुटीत असतो. चार सहा जणांच्या सहाय्याने गोंधळ हा कलाप्रकार सादर केला जातो. साला वाद्यही कमी लागताने, संयळ, सगानुणे, जात्र ही वाद्य असली की लग्नमंडपात अथवा मंदिरात उभे राहून गोंधळ घातला जातो. देवदेवतांची भक्ती हाच गोंधळाच्या प्रयोजनाचा भाग असतो. गोंधळाची एक विशिष्ट डब अगून उत्तरागारी उत्तरागारी असतो. हा कथाभाग सादर करता करता अधून मधून अभिनयही करावा लागतो. या प्रकारात श्रितांची भाषणेही पुरुषच करून दाखवतात. गोंधळ प्रकारात थोडेसे गीतनाट्यही असते. कथाकलाच्या शेवटी म्हणजे गोंधळ संपता संपताच आरतीही असते. आरती गोंधळीच करतात, परंतु नाच केवळ बाह्ये असा संकित नाही म्हणजेच नाच काही गोंधळाचे प्रमुख अंग नाही."

"गोंधळाच्या पहिल्या भागाला पूर्वरंग म्हणतात. पूर्वरंगामध्ये मंडल, गुलाबर्चा, गणदेवतेची पूजा,

कुलदेवतेची पूजा, वेगवेगळ्या देवदेवतांना आवाहन, नंतर गोंधळाच्या भक्त कंतांची स्तुतीगीते गायिली जातात. दैवतपर, मनोरंजनपर, गाणी गायिली जातात. गोंधळाच्या प्राचीन 'गुळजापूरच्या भवानीमाते, गोंधळाला यावे' असे आवाहन करण्याची प्रथा आहे. त्यानंतर इतर देवदेवतांना आवाहन करण्यात येते. गोंधळाच्या दुसऱ्या भागाला उत्तररंग असे म्हणतात. यात एणादी लोभलासा, पुराणकथा, इतिहास कथा किंवा एखादी सामाजिक कथा घेऊन गोंधळ केला जातो."

"गोंधळी जमातीच्या संस्कृतीत गोंधळ या विधीला अत्यंत साधारण महत्त्व आहे. सुरवातीला गोंधळ हा विधी देशस्त ब्राह्मण आणि मराठा समाजातील विवाह आणि पाळ्या समाजात अनिवार्य होता परंतु नंतरच्या काळात गोंधळ हा समाजातील सर्व श्रेष्ठ-कनिष्ठ समस्या आणत्या जातींमध्ये प्रचलित झाला. लग्नाचे सर्व विधी पूर्ण झाल्यावर गोंधळ घातला जात असे. गोंधळात प्रामुख्याने भवानी, महारी, खंडोबा (शंकराचे रूप), महालक्ष्मी या देवीदेवतांना आवाहन केले जाते. गोंधळात क्षेत्रळ एक धार्मिक विधी नसून यामध्ये स्थानिक, सामाजिक समस्या याबाबत जनजागृती करणारी गाणी गायिली जातात. गोंधळ सादर करणाऱ्या लोकांना फक्त धार्मिक ज्ञान तर असतंच त्याचबरोबर त्यांना प्रस्थापित समाजाची संस्कृती, समाजातील सामाजिक संस्था, समाजातील भेदक सामाजिक समस्या विविध समाजसुधारक तसेच स्थानिक, देश आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील राजकारण यांचे सर्वोच्च ज्ञान असल्याचे गोंधळातून दिसून येते, त्यामुळे गोंधळ हा एक धार्मिक विधी नसून समाजप्रबोधन करणारी एक प्रभावी संस्था आहे."

"गोंधळांच्या गाण्यात केवळ आध्यात्मिक आणि भक्तिपर कवने असतात असे नाही तर या कवणाबरोबर लौकिक आशयाची कवनेही असतात. त्यातून प्रामुख्याने समाजात उपदेश करण्याचा प्रयत्न होतो. रंजनपर गाणीदेखील गोंधळी मधूनमधून गातात. शोडकमात. म्हणजे गोंधळांच्या कवनात आध्यात्मिक उपसानाप्रधान, लौकिक, प्रबोधनात्मक आणि रंजनपर असे विविध प्रकार असतात."

चर्चा व निष्कर्ष:

वरील मांडणीवरून असे म्हणता येईल की, गोंधळ ही महाराष्ट्राची प्रभावी लोककला आहे जी समाजातील प्रत्येक वर्गात प्रचलित आहे. तसेच गोंधळ हा साधारण जनमागणात अतिशय लोकप्रिय असणारी संस्था मानली गेली आहे. गोंधळाच्या सादरीकरणाला पारंपारिक लोककलेतील देवीच्या स्तुतीची गाणी, विविध देवी-देवतांच्या कथांचे गुंफण करणारी गाणी, चांगल्या गोष्टींचे महत्त्व वर्णन करणारी पदे, समाजसुधारक, वीरांचे विक्रमपर आधारित पोवाडे, ग्रामीण लोकजीवनातील वास्तवावर उपरोधिक भाषेत प्रकाश टाकणारी कवणे, त्याबरोबर नृत्य, नाट्य, संचाद, घटनांशी या सर्वांचा एकत्रीकरण करून जे सुंदर नाट्य उभे राहते त्यास 'गोंधळ' म्हणतात.

भारतीय समाजात विशेषतः महाराष्ट्रात, गोंधळ हा समाजात एक धार्मिक विधीपुरतच

मर्यादित नसून अप्रत्यक्षपणे गोंधळातून समाजीकरण व सामाजिक नियंत्रण यासारख्या प्रक्रियेस हातभार लागतो, त्याचबरोबर गोंधळ ही समाजप्रबोधन करणारी एक प्रभावी संस्था आहे. याचे कारण म्हणजे गोंधळ सादर करण्याची धार्मिक पद्धत होय. गोंधळ सादर करण्याच्या धार्मिक पद्धतीतून समाजसभासदाने कशा प्रकारे आदर्श वर्तन करावे याबाबतचे आवाहन केले जाते, म्हणजेच समाजसभासदांच्या आदर्श वर्तनाबाबत गोंधळ ही संस्था अपेक्षा ठेवते. प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीमध्ये धार्मिक रूढी, प्रथा, परंपरा, देवीदेवता इ. महत्वाचे स्थान आहे आणि आजच्या आधुनिक काळातही हे महत्व भद्ररूपेने टिकून असल्याचे दिसून येते, त्यामुळे धार्मिक व्यासपीठावरून गेलेले संस्थान हे भारतीय समाजाकडून सहजपणे आचरणात आणले जातात, म्हणून धार्मिक व्यासपीठाचा आधार घेऊन केलेले प्रबोधन हे समाजमनावर दीर्घकाळ टिकून राहते, म्हणूनच गोंधळ हा एक धार्मिक रिती नगून धार्मिक व्यासपीठावरून समाजावर व्यापक प्रभाव टाकणारी संस्था आहे, असे म्हणल्यास वाचणे नकाराभावी.

संदर्भसूची:

- १) चव्हाण, रामनाथ: भटक्या-विमुक्तांची जातपांजायत, बॉम्बे: १९६२, पृ. क्र. १६२
- २) <http://www.loksatta.com/chaturang-news/plight-of-gondhali-community-1071587/>
- ३) वाडकर धोंडीराम: गोंधळयांचे लोकसाहित्य, २००८, पृ. क्र. २७
- ४) मांडे, प्रभाकर: लोकगायकांची परंपरा, पृ. क्र. १०४
- ५) वाडकर, धोंडीराम: गोंधळयांचे लोकसाहित्य, २००८, २०१३, पृ. क्र. २७
- ६) मोरजे, गंगाधर: लोकसाहित्य आकलन आणि आस्वाद, १९९३, पृ. क्र. ४१
- ७) सहखबुद्धे, अतिल: लोककला, २०१७, पृ. क्र. ९८, ९९
- ८) <https://marathivishwakosh.org/>
- ९) जाधव, सुदाम: आदिवासी लोकरंगभूमी, पृ. क्र. १३
- १०) पाखमोडे, संजय: २०१७, महाराष्ट्रातील लोकगायक: गोंधळ, पृ. क्र. १७०
- ११) कृष्णामचारी, सौगंधी: On the Gondhali music of Maharashtra, २०१८, पृ. क्र. ३
- १२) मांडे, प्रभाकर: लोकगायकांची परंपरा, पृ. क्र. ११२

Dec-2022 ISSUE-IV, VOLUME-X

Published Quarterly issue

With e-ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.305

Peer Reviewed Journal

Published On Date 31.12.2022

Issue Online Available At :<http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Development and Growth of Homestays in Himachal Pradesh	Mayank Rana, Dr. Vinay Chamoli and Nern Raj	3-15
2	मुलांचे संगोपन करताना बालकांचा हट्टी स्वभाव व दूरदर्शन व फोन चा छंद दूर करण्यास पालकांनी कोणती काळजी घ्यावी	कु शिल्पा रमेश काशट्टीवार	16-19
3	Understanding Folk Culture With Reference To Vadu Parab	Mr.Sudipta Mahato	20-23
4	Digi Fiction: A Genre of the Recent Age	Dr. Ravindra A. Kulkarni	24-27
5	Digitalization of PACCS in Satara District	Bharat S.Kharat & Dr. M. A. Dixit	28-32
6	Digitization of College Libraries: Issues and Challenges	Dr. Shivaji P. Karnble & Mr. Rajendra T. Khandait	33-36
7	The Indian Initiatives In Digital Education	MR.Sudhir V Patil	37-39
8	Digitization of Marathi Manuscripts and its Importance	Dr.Pratibha Chikmath	40-42
9	Problems Of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna In Selected Banks In Satara District	Dr. Bharat Vitthal Patil & Mr. Amol Laxman Mohite	43-48
10	Central Bank Digital Currency (CBDC) : Provide a significant boost to the digital economy	Mr. Santosh Tatyaso Birnale	49-51
11	Digitalization And Impact Of Climate Change On Agriculture	Mr. Herwade Ashok Rachgounda & Dr. Alim A Jafar	52-56
12	Application of Digitalisation and its impact of agriculture in India	Dr. Ashok V. Jadhav	57-60
13	Advancement in Agriculture: Impact of Digitalization	Miss. Priti M. Kharade & Miss. Jyoti M. Kharade	61-65
14	Digital Banking challenges and opportunities for the Banking Industry	Dr. B. K. Mane & Dr. T. M. Rabade	66-68
15	Digital Education and Role of Teacher	Ms. Megha Balaso Mali & Dr. Shekhar Balkrishna Mali	69-73
16	A study of amenities in Mauje Ambap village using Q-GIS technology	Dr. Dinesh Bhandare	74-81
17	Digitalization And Impact Of Market Forces On The Education	Dr. Sharad Laxman Gole	82-86
18	A Review Of Digital Marketing In India	Asst. Prof. Kedar Vilas Deshmukh	87-90
19	The Study of E-Banking and Customer Satisfaction in Karad City	Dr. Rajaram M. Kamble	91-96
20	Digitalization: Opportunities and Threats	Dr. P. M. Shahapurkar	97-101
21	'Digital India'as Power to Empower People	Dr. Vithal Kallapa Dalvi	102-107
22	An Opportunity to Create a Digital World	Dr.Santosh Pharande	108-113
23	"Sextortion": A Global Social Problem in the era of digitization of society	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	114-118
24	A Study on Impact of Digitalization and its Role in Banking Sector in India	Mr. Ajay Dagadu Kate	119-123

“Sextortion”: A Global Social Problem in the era of digitization of society

Mr. Ghatage Jayant Chandrakant
Associate Professor

Head, Department of Sociology,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Path Vadgaon
Email Id. ghatagejayant1619@gmail.com

Abstract: The era of digitalization has drastically changing every aspect of human society. Due to digitization various social problems were emerging, among them sextortion is one social problem facing by the world community today. This is an online crime, whereby cyber criminals threaten to distribute or 'make viral' the private, sensitive and sexually explicit material pertaining to the victim. This problem is present all over the world. As far as India is concerned; the earliest case of sextortion dates back to 2006, and large number of such cases of sextortion were reported on the various screens on news channels day by day and also reflected in the various newspapers. Particularly youths who are well versed about the changing technology, indulged in sextortion for getting large amount of wealth from it. This paper explains the origin of the word 'sextortion', its wide spread in India, the modus operandi, its causes and impact on the victims of sextortion, its impact on children along with explaining one app which is mostly used by people for messaging for contacting people, tactics used by scammers, the ways to safeguard oneself from it and lastly going to suggests some ways to overcome this problem.

Key words: Sextortion, Victim, VOIP, Accused, Social Awareness, legal provisions,

Introduction: Sextortion is a malicious online crime whereby cyber criminals threaten to distribute or 'make viral', private sensitive and sexually explicit material pertaining to the victim, if he is not furnished with sexual favors, images of sexual nature or money. The word sextortion is emerged from the English word: 'Sex' + 'extortion' = 'Sextortion'. According to Cambridge Dictionary sextortion is "the practice of forcing someone to do something, particularly to perform sexual acts, by threatening to publish naked pictures of them or sexual information." Mukta Chayatania has explained the extent of sextortion and how some villages are engaged in sextortion business and trying to make money to overcome the poverty.

Extent: Expansion of sextortion was fond all over the world. As far as the situation of India is concerned, we come across cases of sextortion in almost all states. India witnesses more than 500 cases of sextortion daily, but less than 0.5% was registered as FIR, which makes India as the 'sextortion' capital of the world. Specially, in Rajasthan and Haryana, school-dropout teenage children and also some uneducated, but cunning master minds, run sextortion rackets that span across several countries and earn millions of rupees.

Modus operandi: First of all the sextortionists gather relevant information about celebrates in society. Afterwards they create fake profiles of extremely attractive women; during this, meticulous care was taken to make them look realistic. After they send friend requests to identified targets on Face book, Instagram, or even matrimonial sites for dating. At this stage the technological aspects are kept in backburner and social engineering technique is employed to

gain the result to gullible victim. For it, usually the female accomplices of the gang are indoctrinated to indulge persons, lewd video-calls and record those by using inbuilt or downloaded screen recording apps were made, these recorded salacious clips become instruments of sextortion, with more than 70 crore smart phones (each acting like a powerful computer in its own right). Now adays, these pastures for spreading the tentacles of sextortion are widespread in India. This coupled with extreme hypocrisy and stigma attached to sexual desires in Indian society; facilitate a congenial breeding ground to entrap the unsuspecting victims. Sextortion is a traumatizing, dehumanizing and terrifying violation which feeds off victims' societal stigma and shame.

Evolution of Sextortion: A 17 year old British teenager in 2013, owing to the traumatizing effects of sextortion even after paying USD 10,000 to a Philippines-based extortionist racket. World's first sophisticated sextortion organized syndicate run by Maria Caparas, aka, who was known as '**Queen of Sextortion**'. She was a '**Slum dog millionaire**', which became headquarters of the world's largest sextortion empire. There were at least hundred well-equipped cubicles in her mansion where teenage boys were employed to 'dress up and talk like attractive girls' and honey trap the victims across the world, amassed at least USD 1 billion through her illicit racket. While the earliest cases of sextortion in India dates back to 2006, when a lady journalist dwelling in a typical Mumbai studio apartment and inured to online chatting, fell victim to spear-phishing attack, where a malicious code called video key logger virus was installed in her laptop. Consequently, whatever she typed—all keystrokes got recorded in her laptop's hard disk and transferred via email to the cyber criminal. Even her webcam was unwittingly switched on and all images similarly transferred. All the videos and data were meticulously collated and used to blackmail her, the gullible victim. The girl attempted to suicide but later counseled.

Generations of Sextortion: From 2006 to 2022 sextortion has incarnated into four avatars. First Gen Sextortion: Primarily women were victims perpetrated by estranged lovers who threatened to release their intimate pictures as 'revenge porn'. Which were made by them, by using recording devices? Second Gen Sextortion: Fake profiles of attractive girls were created by male scammers and a make-believe world was created with use of technological tools like voice modulation apps, which converted male voice into female voice over VOIP calls. Screen recording, video editing, morphing apps also emerged in this phase. Third Gen Sextortion: during this phase, the male sextortionists started employing and training beautiful girls to entrap victims. This was a path breaking development and catapulted sextortion to an organized crime syndicate status. The last, fourth Gen of Sextortion: It is the innovative phase, where there is no need to lure a victim or employ females to honey trap. "Deep-fake" and "Deep-nude" technologies have ensured that anyone can be made a victim of sextortion, without him or her indulging in any sort of online sexual talk or misdemeanor.

Deep-fake and deep-nude: Deep learning is an artificial intelligence based technology which juxtaposes seamlessly, the face of a victim on the face of a porn actor in given video, exactly mimicking the emotions, expressions and body language. This is done in such a sophisticated way that the fake video seems absolutely authentic and genuine. The deep-nude app

goes a step further and creates a seemingly authentic nude picture or video of a female victim within few seconds. There is absolutely no need to source porn video of a girl matching the profile and body type of the victim. Photoshop the video clip and even then the results were not impeccable. Deep fake and deep nude apps give diabolical, instant and flawless results. All major celebrities have already been victims of the Deep-nude videos like Ashwarya Rai, Katrina Kaif, Angelina Jolie, and Emma Watson, recently CBI had arrested sextortion accused who targeted prominent U.S. university professor and the list is endless

Impact of sextortion on Children: The traumatic effects on child victims can be particularly severe. Younger victims are sometimes paralyzed by the potential social repercussions of sextortion. One victim recounted that, she a teenager, was "already getting teased in middle school" and was terrified, she might lose friends and become a target of cruel teenage bullying if her classmates found out what was going on." The nature of sextortion also makes for easy victim—blaming.

Use of WhatsApp as technique of Sextortion: Though sextortion on WhatsApp is a relatively new phenomenon, but it is becoming increasingly common as more people use this messaging app. Scammers often make their initial contact with a victim on a social media or dating app and then move the conversation to WhatsApp where their behaviour becomes more aggressive or sexual. Along with this the other forms of WhatsApp extortion include threats to commit violence, leak sensitive information, or damage property unless a ransom amount is paid. First, it is relatively easy for scammers or criminals to create fake accounts and contact potential victims. Secondly, the platform allows for anonymous communication, which can make it difficult for law enforcement to track down scammers. Thirdly, WhatsApp and other messaging apps have a wide pool of potential victims. And finally, many people are not aware of the risks associated with sharing personal information on this platform, which makes them more vulnerable to extortion attempts.

1) **Impersonation fraud:** Scammer gets all necessary information, such as the name and profile of a senior office/political executive/constitutional authority, celebrity of any organization or department along with anyone who uses this app for messaging from social media sites, through email, messenger apps etc., and uses it to dupe their victim's. There are a large number of applications sold on the dark web which gives access to contacts of friends list of the targeted victim. Once the fake profile is created with a name and picture resembling exactly the same as on social profiles, then they send WhatsApp messages to their targets.

2) **WhatsApp verification / hijacking Fraud:** To secure account, WhatsApp employs two-factor authentication. When installing the app or logging back in, the people who wants to install the app will receive a six-digit code with that he use to access his WhatsApp account, it should be a red flag that somebody is trying to steal the account or has access to his phone. Scammer, who is looking into personal account, wants verification code for hijacking WhatsApp account. So for secure WhatsApp don't share code for making sure about someone's account is safe. In most of the verification scams, the WhatsApp number taken over by the scammer is used for further scamming or wanting to cause damage to the victim's reputation.

3) **WhatsApp Gold:** WhatsApp Gold membership appears to be a recurring WhatsApp scam every few years. Someone will possibly see a message offering an exclusive, feature-rich version of WhatsApp designed for celebrities and high-profile accounts. Scammers may additionally send a message warning that if user do not upgrade, his phone will be hacked. However, there's no such release from WhatsApp. The invitation link provided will have malware, which can steal information on the phone. If someone receives such an invite to WhatsApp Gold, It is necessary for user to block the number from which it came.

4) **Coupon Scams:** If someone receives links to coupons and special gifts from supermarkets, where user has subscribed or is a member. Scammers take this as a golden opportunity and send fake coupons or discount offers and request user to click the links. Opening such links to redeem the discount will result in the installation of malware on other issues on user's phone. To avoid trouble, don't open any short links on WhatsApp from individuals or organizations unknown to user he should not know. It is the prime duty of the user of WhatsApp is to verify, if it is a phishing link or a genuine link before claiming the offer or discount. Otherwise all the information was collected by the scammers and used as a weapon for sextortion in future.

5) **Sextortion or Romance Scams:** Scammers will ping user on WhatsApp with a high-profile model and claim to know user and want to create a discreet relationship with user. In curiosity, the victim starts chatting and falls in the fake narrative. Suddenly, the scammer (especially girl) will undress slowly, get nude and make the user to get nude. The experience will quickly take a U- turn. The scammer will claim that they have pictures or screen recordings of the brief cyber-sex session and say they will send these same to everyone who knows the victim very well if victim denies to fulfill their demands.

Tactics used by Scammers:

- The scammer conveys a sense of urgency and tries to convince user or pressurizes victim to either pay quick or quickly scan the QR code or share the OTP or verification code.
- Messages form scammers are written mostly in poor English, as most of the scammers are not well educated.
- The scammers ask to transfer money to an unknown account or use an app that doesn't show account numbers such as PayPal etc.
- Sometimes scammers send fake FIR and lawyer notices on WhatsApp to victims and morph their pictures to send untruly images on the victim's networks.

Safety tips:

- It is the duty of WhatsApp user not to share his registration code or two-step verification PIN.
- Enable two-step verification and provide an email address in case user forgets PIN.
- It becomes necessary for user to set privacy setups- user has to set his last seen, profile photo or status.
- He should not communicate. WhatsApp has messages or pictures with unknown contacts.
- Ask for permission and respect boundaries.

- Do fact-checking before forwarding messages.
- Block or report a contact when a crime happens.

Safeguards: It is high time that the demon is taken headlong and annihilated by increasing awareness and societal-stigmatization of the evil of sextortion. It is pertinent to note that internet never 'forgets and forgives' also its reach and spread is lightning fast and enormous. Today's young generation with impressionable minds should be groomed to ensure that they should never indulge in lewd video calls and if a stranger displays rush to develop intimacy. So we also make aware to the users of WhatsApp to make the use of WhatsApp carefully and also thinking about the dangers of using WhatsApp carelessly. We have to explain the various steps to take care about using WhatsApp and also if someone is trapped in the sextortion as of the misuse of it. It becomes duty of us to make aware to the victims for taking proper steps by using the available alternative safeguards. Which are available for complaining about the sextortion immediately to the authority by filing FIRs? So that most of the youth and all people will be make aware about this increasing social problem. For achieving this, we have to arrange awareness programmes mostly in colleges and with the help N.S.S. and N.C.C unites. These programmes will be helpful for us to aware students about the misuse of WhatsApp and the extent of sextortion problem which is rapidly emerging in society. Also we have to arrange awareness programmes for people to make them aware about the dangers of largely expanding sextortion problem in drastically and technologically changing society.

References:

1. Sextortion: Help Us Locate Victims of an Online Predator July 7, 2015
2. *Online Boyfriend to Get Nude Photos of Her*, Washington Post (Mar., 17, 2016)
3. Liz Brody, Meet Ashley Reynolds, the Woman Fighting "Sextortion", Glamour July 7, 2015.
4. Darcy Buxton Darcy Buxton, Legal Review by: Aaron Minc Published on August 5, 2022
<https://www.minclaw.com/whatsa>
5. Jayasri: Use as a tool of WhatsApp for sextortion, 3rd. November, 2022
6. Telangana Today, News Paper, 23 August 2022
7. Darcy Buxton, 'What to Do If To You Are Extorted on WhatsApp Legal Review' by: Aaron Minc Attorney & Founder of Minc Law
8. WhatsApp Help Center. 'How to Report and block a Contact' (2022).
9. WhatsApp Help center. 'About Blocking and Reporting Contacts' (2022)
10. WhatsApp Help Center. Terms of Service (2022).
- 11 Benjamin Witted, Cody Poplin, Quinta Jurassic and Clara Spear 'Sextortion: Cyber security, teenagers and remote sexual assault',
12. 'CBI arrests sextortion accused who targeted prominent U. S. university professor', Devesh K. Pzndey, The Hindu, 2 December 2022.
13. Mukhya Chayantya, 'Circle of Sextortion' Loksatya newspaper, 4th December 2022.

Dec-2022 ISSUE-IV, VOLUME-X

Published Quarterly issue

With e-ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.305

Peer Reviewed Journal

Published On Date 31.12.2022

Issue Online Available At :<http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
No. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Development and Growth of Homestays in Himachal Pradesh	Mayank Rana, Dr. Vinay Chamoli and Nern Raj	3-15
2	मुलांचे संगोपन करताना बालकांचा हट्टी स्वभाव व दूरदर्शन व फोन चा खंद दूर करण्यास पालकानी कोणती काळजी घ्यावी	कु शिल्पा रमेश काशट्टीवार	16-19
3	Understanding Folk Culture With Reference To Vadu Parab	Mr.Sudipta Mahato	20-23
4	Digi Fiction: A Genre of the Recent Age	Dr. Ravindra A. Kulkarni	24-27
5	Digitalization of PACCS in Satara District	Bharat S.Kharat & Dr. M. A. Dixit	28-32
6	Digitization of College Libraries: Issues and Challenges	Dr. Shivaji P. Kamble & Mr. Rajendra T. Khandait	33-36
7	The Indian Initiatives In Digital Education	MR.Sudhir V Patil	37-39
8	Digitization of Marathi Manuscripts and its Importance	Dr.Pratibha Chikmaili	40-42
9	Problems Of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna In Selected Banks In Satara District	Dr. Bharat Vitthal Patil & Mr. Amol Laxman Mohite	43-48
10	Central Bank Digital Currency (CBDC) : Provide a significant boost to the digital economy	Mr. Santosh Tatyaso Birnale	49-51
11	Digitalization And Impact Of Climate Change On Agriculture	Mr. Herwade Ashok Rachgounda & Dr. Alim A Jafar	52-56
12	Application of Digitalisation and its impact of agriculture in India	Dr. Ashok V. Jadhav	57-60
13	Advancement in Agriculture: Impact of Digitalization	Miss. Priti M. Kharade & Miss. Jyoti M. Kharade	61-65
14	Digital Banking challenges and opportunities for the Banking Industry	Dr. B. K. Mane & Dr. T. M. Rabade	66-68
15	Digital Education and Role of Teacher	Ms. Megha Balaso Mali & Dr. Shekhar Balkrishna Mali	69-73
16	A study of amenities in Mauje Ambap village using Q-GIS technology	Dr. Dinesh Bhandare	74-81
17	Digitalization And Impact Of Market Forces On The Education	Dr. Sharad Laxman Gole	82-86
18	A Review Of Digital Marketing In India	Asst. Prof. Kedar Vilas Deshmukh	87-90
19	The Study of E-Banking and Customer Satisfaction in Karad City	Dr. Rajaram M. Kamble	91-96
20	Digitalization : Opportunities and Threats	Dr. P. M. Shhapurkar	97-101
21	'Digital India' as Power to Empower People	Dr. Vitthal Kallapa Dalvi	102-107
22	An Opportunity to Create a Digital World	Dr.Santosh Pharande	108-113
23	"Sextortion": A Global Social Problem in the era of digitization of society	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	114-118
24	A Study on Impact of Digitalization and its Role in Banking Sector in India	Mr. Ajay Dagadu Kate	119-123

25	Digitalization in Indian Economy – A Paradigm Shift Phenomenon	Bhagwansing B. Rajput	124-128
26	Digitalization and Geography: Limits and Potentialities of the Use of Online Sources for Research	Amrita Kulkarni	129-131
27	Role of Technology in bank Insurance	Balkrishna Ambaji Dalvi	132-134
28	Need of Cyber Security Policy	Mahesh M. Lohar	135-139
29	Digitization & Historiography	Mr. Pratik Lalaso Sonawale & Dr. Kiran Sampat Jadhav	140-142
30	Digitalization And Agriculture Sector In India	Prof. SatishKudale	143-146
31	Tech Redefining The Future Of School Education	Mrs. Rohini Dhondiram Waghmare	147-151
32	Use of Digital Technology in the Play Harvest by Manjula Padmanabhan	Shaila Nagnath Chobe	152-155
33	Digitalization And Media: A Digital Connect	Mr. Umesh S. Siddharth	156-160
34	Digitalisation Of Income Tax Returns Through E- Filing -A Study Of Consciousness Of Salaried Employees In Solapur	Dr. Sunil Subhash Patil	161-168
35	Digital Education in India: A View	Uthale Jayamala Arjun	169-172
36	Advantages of Digitalization and Technology in Educational Institutes	Madhuri R. Vetal & Prakash J. Waghmare	173-176
37	Literature Warning to the Dangers caused by Overuse of Technology and Digitalization	Snehal S Warekar & Prakash J Waghmare	177-180
38	Human Development in India: A State level Analysis	Dr. Dipak C. Chaudhari	181-183
39	Digitalization of Higher Educational Institutions and Its Impact	Dr. Suresh Shirrang Patil	184-188
40	साहित्यिक पठन का डिजिटलीकरण	डॉ. शाहाजी शामराव जाधव	189-190
41	ई-रीडर पर साहित्य का अनुभव: कथा ग्रंथों को स्क्रीनपर पढ़ने का प्रभाव	अर्चना वसंत तराळ	191-192
42	तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट वरील ई वाचन-ई लेखन	डॉ. शाशिकला भीमराव रणदिवे	193-197
43	डीजीटलायझेशन एंड गुड गव्हर्नन्स	प्रा. प्रभाळे कोमल चंद्रकांत	198-201
44	भारतीय डीजीटल बैंकिंग-एक अभ्यास	डॉ. रविंद्र मोहलुरे	202-206
45	उच्चशिक्षणातील डीजीटलायझेशन : भारत सरकारने केलेल्या उपयोजनाचा एक आढावा	डॉ. सरिता उदापुरकर	207-212
46	सोशल मिडीया राजकीय वर्चस्वाचे माध्यम	ज्योती रमेश कांबळे	213-215
47	डिजिटल संस्कृती आणि मराठी साहित्य	प्रा. डॉ. अशोक सदाशिव तवर	216-219
48	सेक्सस्टॉर्षण : एक आधुनिक समस्या	डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी	220-223
49	आभासी चलन :- वर्तमान आणि भविष्य	डॉ. प्रमोद रघुनाथराव घाटगे & प्रा. किशोर गजानन सुतार	224-230
50	क्रिप्टो करन्सी आणि हार्ड करन्सी : तौलनिक समीक्षा	प्रा. डॉ. संजय विठ्ठल धोडे	231-236
51	डीजीटलायझेशन आणि भारतीय राजकारण	प्रा. संजय नाना बागल	237-239

52	स्त्रीभूषणहत्या आणि डिजिटलायझेशन	सुदर्शन सुभाष सगट	240-242
53	भारतातील डीजीटलायझेशन आणि महिला साक्षामिकारण	प्रा. डॉ. अर्चना राजकुमार कांबळे (जगतपूर)	243-246
54	डिजिटल संस्कृती आणि समाज	प्रा.बालाजी पांडुरंग शिन्गारे	247-250
55	डिजिटल इंडिया आणि समाज	दिपाली शंकर बाघमारे	251-254
56	स्वतंत्र भारताची विज्ञान आणि संवज्ञान क्षेत्रातील आत्मनिर्भरता	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	255-261
57	डिजिटल कल्चर और साहित्य अंतरसंबंध	प्रा. एस. एन. पाटिल	262-264
58	Digital Culture : A Paradigm Shift in Local History स्वानिक इतिहास अभ्यास क्षेत्रात डिजिटल संस्कृतीमुळे झालेला बदल	डॉ. मुनिता हनुमंतराव निसे	265-267
59	Cult Of Digital Referencing Tools In Research	Dr. Sunil Gajanan Gurav	268-271
60	Sextortion one of the wide spread social problem in the era of digitalization	Dr. Satish Sarajevo Desai	272-276
61	A Study Of Customer Satisfaction Of Pmjdy In Satara District	Dr. Bharat Vitthal Patil & Mr. Amol Laxman Mohite	277-285
62	Digitalisation: New aid to Geographical Science	Rahul A. Babar & Priyadarshani B. Kamble	286-292
63	डिजिटलीकरण आणि संशोधन	डॉ. चंद्रशेखर मधुकर भारती	293-295
64	Use of Mobile App in the study of Geography	Dr. P. R. Jadhav	296-299
65	Mental Health of School Children in Digital Age	Dr. Shahu D. Gawade	300-304
66	डिजिटल संस्कृतीतील बदलती मराठी कविता	डॉ. अनंता मल्लिंद्र कस्तुरे	305-310
67	"डिजिटल संस्कृती : एक पॅराडाइम शिफ्ट" आभासी चलनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	सहा. प्रा. प्रकाश देवचंद पवार	311-315
68	डिजिटलायझेशनचा भारतीय निवडणूक प्रक्रियेवरील परिणाम	प्रविण शोधराव कदम	316-320
69	Books and Social Media Platforms	Ms. Pawar Sheetal C. & Dr. Vinita Basantani	321-324
70	ऑनलाईन शिक्षणपद्धती:पर्याय की पुरक	डॉ. सुपमा अ. जाधव	325-331
71	Synthesis And Antibacterial Activity Of 1-H-3-Substituted-4,5-(Disubstituted Phenyl)-2-Imidazolone	Dr. Suraj A Deshmukh	332-337
72	Review on chemical Synthesis of Polyaniline And Properties	Mangala R. Pal	338-340
73	Importance of Fuzzy logic controller system in Current Scenario	Dr. Vicky Bhimrao Watkar	341-346
74	डीजीटलायझेशन आणि पत्रकारिता	प्रा.अवलीकर जयवंती मधुकर	347-350

स्त्रीभ्रूणहत्या आणि डिजिटलायझेशन

सुदर्शन सुभाष साठ
सहाय्यक प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ- वडगाव, कोल्हापूर, ४१६११२
ईमेल- sudarshan3636@gmail.com

गोपबारा:

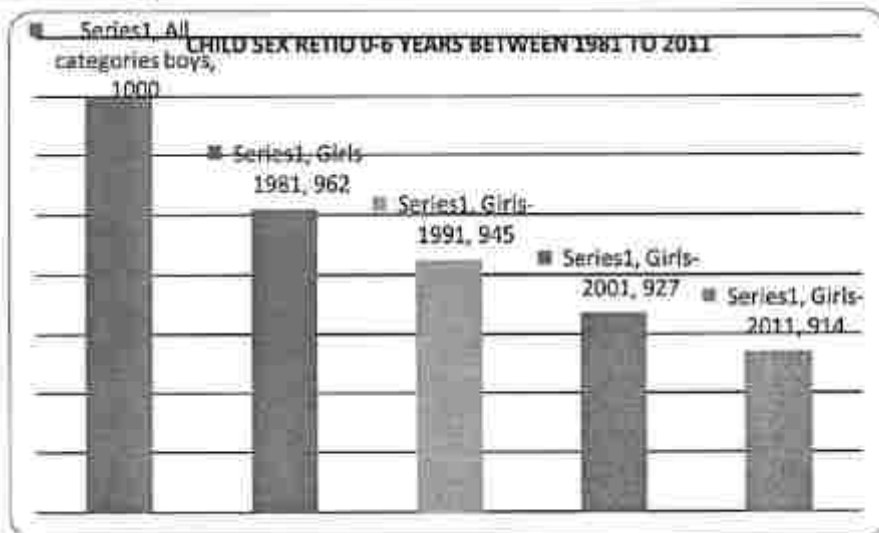
सोशलशाही संज्ञानाचे फायदे आणि तोटे असतातच, पण हे फायदे तोटे यावर ठरत असतात की, जो व्यक्ती त्या संज्ञानाचा वापर करणार असे तो हे संज्ञान कोणत्या हेतूने वापरतो. संज्ञानाचा विकास हा माणसाच्या विकासाचे प्रतिक मानले जाते, परंतु जर संज्ञानाचा वापर स्वार्थी जोपासण्यासाठी किंवा केवळ आर्थिक नफा मिळविण्यासाठी केला तर याचा दुरागामी परिणाम त्या समाजावर होत असतो. संज्ञानाचे वर्तमान परिस्थितीतील विकसित स्वरूप म्हणजे डिजिटलायझेशन होय. संज्ञान किंवा डिजिटलायझेशन या घटकांचा चुकीचा वापर केल्यामुळे स्त्रीभ्रूण हत्येची समस्या किती गंभीर स्वरूप घरणे सुरू राकते? यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे. स्त्रीभ्रूण हत्येची समस्या ही जगाच्या तुलनेत भारतात अधिक प्रसरलेने वाणवते, भारतीय समाज स्त्रीभ्रूण हत्ये सारखे लक्षणांमध्ये कृत्य करणाऱ्या जगातील प्रमुख देशांमध्ये गणला जातो. आज भारतात स्त्रीभ्रूण हत्या वा समस्येने गंभीर रूप घरणे केलेले आहे हे आकडेवारीतून स्पष्ट होते. स्त्रीभ्रूण हत्येच्या घटनांमुळे समाजातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक वातावरण दुषित होत असते, आणि अशा घटनांचे दुरागामी परिणाम त्या समाजाव्यवस्थेवर होत असतात.

संज्ञानाचा संशोधन पथ हा दुय्य माहितीवर प्रामुख्याने वैयक्तिक, पत्रकारिता, न्याय व्यवस्थेची संबंधित व्यक्ती, समाजसेवक किंवा शासकीय विभागात व्यक्तींचा राष्ट्रीय वाहिनीचा प्रसारित झालेल्या मुलाखतींवर आधारित असून या मुलाखतींचे विश्लेषण करून भारतात स्त्रीभ्रूण हत्येची सुरुवात साधारणतः किंवा झाली? आणि स्त्रीभ्रूण हत्येला गंभीर स्वरूप घटाने काळ्यामाधील डिजिटलायझेशन वा प्रक्रियेची भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे. तसेच भारतात स्त्रीभ्रूण हत्येला रूढ रूप प्रदान करणारा समाजाचा स्त्रीवादी अस्मरण संकुचित विषमतावादी दृष्टीकोन व संज्ञान, डिजिटलायझेशन वा घटकांचा केवळ नफा मिळविण्यासाठी चुकीचा मार्गाने केलेला वापर हे घटक प्रामुख्याने जबाबदार आहेत, असे मत संशोधकाने मांडलेले आहे.

मुख्य शब्द – स्त्रीभ्रूण, डिजिटलायझेशन

प्रस्तावना:

२०११ चा जनगणनेनुसार भारतातील ० ते ६ वर्षे वयोगटातील लिंग गुणोत्तरने प्रमाण १००० मुलांमध्ये ९१४ मुली असे आहे, ज्या वेळी आपण या आकडेवारीकडे पाहतो त्यावेळी हा ८६ वा फरक जास्त वाटत नाही परंतु या फरकाची तुलना ज्या वेळी १ कोटी मुलांनंतर केलेली जाते त्यावेळी मिळणाऱ्या फरकाने स्त्रीभ्रूण हत्येची गंभीरता आपल्या लक्षात येते. मागील ४० वर्षात ० ते ६ वर्षे वयोगटातील भारतामधील लिंग गुणोत्तराने घटले प्रमाण खालील आलेखातून स्पष्ट होईल.

(स्रोत- भारत जनगणना- २०११)

बरेचसे गुन्हे माणूस एकटा करू शकतो, परंतु स्त्रीभूषण हत्येसारखा गुन्हा करण्यासाठी गळ्यासाला साधीदार व विकसित तंत्रज्ञान या घटकांचो आवश्यकता असते आणि तो साधीदार म्हणजे डॉक्टर होय. डॉक्टर हा या गुन्हातील असा घटक आहे ज्याला या विकसित तंत्रज्ञानाची परिपूर्ण माहिती असते, व डॉक्टरनी डरवले तर स्त्रीभूषण हत्येसारखा गंभीर गुन्हा समाजात कधीच घडणार नाही. कारण या संदर्भातील विकसित तंत्रज्ञान सुलभितपणे चापरणपाचे कौशल्य केवळ डॉक्टर या घटकाकडेच आहे. एखाद्या डॉक्टरला मळतीशिवाय स्त्रीभूषण हत्येसारखा गुन्हा व्यक्तीला करता येत नाही म्हणून स्त्रीभूषण हा फक्त संपर्कीत गुन्हा नसून बुद्धीबळीची व्यक्तीकडून तंत्रज्ञानाच्या मदतीने घडणारा संपर्कीत गुन्हा आहे. यावरून स्त्रीभूषण हत्येसारखा कृतीमधील विकसित तंत्रज्ञानाची भूमिका व महत्त्व स्पष्ट होते. सध्या संशोधन पेशा प्रामुख्याने दुय्यम माहितीवर आधारित असून, या दुय्यम माहितीमध्ये राष्ट्रीय बाहिरीजरील विविध मान्यवरांच्या मुलाखतींचा समावेश आहे, यामध्ये डॉक्टर, पत्रकार, समाजसेवक, समाजसेविका, वकील समावेश आहे. उदिष्टे:

सध्या संशोधन पेशासाठी काही उदिष्टे निश्चित कारणघात झालेले आहेत ती पुढीलप्रमाणे-

- भारतात स्त्रीभूषण हत्येची सुरवात कधी झाली? हे जाणून घेणे.
- स्त्रीभूषण हत्येमधील तंत्रज्ञानाची भूमिका जाणून घेणे.
- स्त्रीभूषण हत्येची सांस्कृतिक, व्यावसायिक आणि प्रशासकीय कारणांचा शोध घेणे.
- स्त्रीभूषण हत्येचा वीर आणि समाजातील घोरताम विषय करणे.

संशोधन आराखडा:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्गनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्रोतावर आधारित असल्यामुळे विविध मान्यवरांच्या राष्ट्रीय बाहिरीजरील मुलाखतींची अभिनिर्वाधानात्मक मांडणी संशोधकाने केली आहे.

भारतातील स्त्रीभूषण हत्येची सुरवात:

“स्त्रीभूषण हत्येची सुरवात भारतात ७० च्या दशकात सरकारी प्रोण्यामधून झालेली दिसून येते. ऑसिन्डिया मिस्टट्यूटने त्या काळात एक संशोधन पेशा प्रकाशित केला, त्यामध्ये असे नमूद कारणघात असले होते की, भारतातील लोकसंख्या वाढी भारतातील संपल्याचे प्रमुख कारण आहे, तसेच लोकांना मुल म्हणून फक्त मुलांची आवश्यकता आहे आणि मुली फक्त उत्पादित घटक म्हणून जन्माला येत आहेत. वर मुलींच्या जन्माच्या प्रमाणावर नियंत्रण ठेवले तर मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढी नियंत्रणात आणता येईल आणि तिथी समस्या सुटतील. या अनुषंगाने भारतात लोकसंख्या नियंत्रणासाठी एक विस्तृत कार्यक्रम राबविण्यात आला. ज्या महिला बाळंतपणासाठी सरकारी दवाखान्यात येत होत्या त्यांना डॉक्टर, नर्स, कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात काम करणारे लोक धोऱ्याकडून असे समजले जात होते की, का तुम्ही एवढी अपत्यांना जन्म देत आहात? तर तुम्हाला मुलांना हळू असेल तर या देखरेखी आपण हे निश्चित करू शकतो की, तुमच्या गर्भात मुलगा आहे की मुलगी आहे. वर मुलगी असेल तर आपण हा गर्भ नष्ट करू शकतो. परंतु काही समाजिक कार्यकर्त्यांनी या कार्यक्रमाचा विरोध केला व सरकारने हा कार्यक्रम सरकारी दवाखान्यात बंद केला पण तोपर्यंत लोकांना हे समजले होते की, अशी टेस्ट उपलब्ध आहे ज्यामध्ये गर्भात लिंगनिदान होऊ शकते व लोकसंख्या वाढी भारतातील समस्यांचे प्रमुख कारण मानून ज्या कार्यक्रमाची सुरवात करण्यात आली त्याच कार्यक्रमातून स्त्रीभूषण हत्येचे बीज भारतात ठेवले गेले.”

स्त्रीभूषण हत्येची कारणे:

भारतातील स्त्रीभूषण हत्येच्या पार्श्वभूमीचा विचार करता, स्त्रीभूषण हत्येच्या कारणांचे जाणिलेले प्रामुख्याने तीन प्रकारात घेता येऊ शकते. यामध्ये सर्वप्रथम सांस्कृतिक, व्यावसायिक, तांत्रिक आणि प्रशासकीय कारणे यांचा समावेश करता येईल.

- सांस्कृतिक कारणे:

संस्कृती या संकल्पनेचा विचार करता समाजाची विचारांचा हा मुख्य त्या समाजाच्या संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. स्त्रीभूषण हत्या ही समस्या भारतात रूढ स्वरूप धारण करण्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे भारतीय समाजात स्त्रीची अस्तित्वात असणारी दुय्यम स्वरूपाची भावना आहे आणि जर नमूद केलेल्या कार्यक्रमाने या विषयामागची दृष्टीकोनाला अधिक पाठबळ दिले.

- व्यावसायिक कारणे व तांत्रिक कारणे:

ज्यावेळी लोकांना हे कळाले की, गर्भात लिंगनिदान शक्य आहे त्यावेळी मार्केटमध्ये आपोआपच बाजारपेठेच्या टेस्टचो मागणी वाढीला आणि सरकारी दवाखान्यातील तेच डॉक्टर, तंत्रज्ञ यानी आपापले खाजगी दवाखाने उघडले व ही सेवा खाजगी दवाखान्यांमध्ये पेश्यासाठी मिळू लागली. जेव्हा १९९० च्या दशकात अल्ट्रासाऊंड तंत्रज्ञान मार्केटमध्ये आले, त्यामुळे अगोदरच्या गुंतागुंतीच्या तंत्रज्ञानाऐवजी अधिक सुलभतेने आणि कमी वेळेत लिंगनिदान शक्य झाले. तसेच ज्या काळात अल्ट्रासाऊंड तंत्रज्ञानाचे यशाने तयार करत होत्या त्या कल्पनांचे खेळसमय डॉक्टरांना विचारात घेवू लागू

लागते की, ही मरती २ ते ३ लाखांची आहे. या मरितीच्या माध्यमातून मरतीचे सर्व हजे २ ते ३ महिन्यात फेडू शकता आणि मंतर सर्व सुभवा फायदा आहे, अशा प्रकारे फक्त नाकाखोरीसाठी हा एक तांत्रिक कौशल्यवापर आधारित व्यवसाय बनला. २०१२-१३ साली भारतात हा व्यवसाय २ ते ३ हजार करोड पर्यंत वाढून पोहचला. शोबक्यात डॉक्टर, नर्सिंग होम, लहान-मोठे रुग्णालये या सर्वांना या तंत्रज्ञानातून अपघात अधिक फायदा मिळू लागला व खोभून हत्येचे प्रमाण वाढू गेले.^१

• प्रशासकीय बाणे:

खोभत्याही गुन्हावर प्रशासन व कायदा व्यवस्थेकडून त्या त्यावेळी योग्य प्रतिबंधात्मक कार्यवाही झाली तर तो गुन्हा रोखण्यात मोठ्या प्रमाणात यश प्राप्त होते, परंतु खोभून हत्येच्या संदर्भात अशी प्रतिबंधात्मक कार्यवाही झालेली नाही. सध्या २०१२ पर्यंत Medical Council Of India या डॉक्टरांवर नियंत्रणी ठेवणाऱ्या संस्थेने खोभून हत्येच्या संदर्भात एकाही डॉक्टरचा पराधाना रद्द केलेला नाही.

दुसरे उदाहरण म्हणजे, २००५ साली पत्रकार मीना शर्मा आणि श्रीपाल शक्तवार यांनी खोभून हत्येच्या व्यवसायात गुंतलेल्या डॉक्टरांना समजासमोर आणण्यासाठी व खोभून हत्येचे गांधीसं समाजात पेटवून देण्यासाठी एक स्टिंग ऑपरेशन चालू पाडले, या स्टिंग ऑपरेशन अंतर्गत भारतातील ४० शहरांमध्ये १४० डॉक्टर खोभून हत्येचा गुन्हा कसताना व्हीन्यासणे कैद झाले. हे स्टिंग ऑपरेशन जेव्हा राष्ट्रीय वृद्धिन्याय प्रसारित झाले तेव्हा समाजासमोर खोभून हत्येचे दारुण अस्त्रे आले.

पंतु प्रश्न असा आहे की, या स्टिंग ऑपरेशनच्या माध्यमातून एकत्रित करण्यात आलेल्या पुराव्यांच्या आधारे प्रशासन आणि कायदाव्यवस्था त्या डॉक्टरांवर काय कार्यवाही करणार? एकत्रित करण्यात आलेल्या पुराव्यांच्या आधारे या डॉक्टरांची चौकशी होणे व डॉक्टर टोपी अक्रियेच्या त्यांना कायदानुसार शिक्षा होणे अपेक्षित होते. परंतु असे न होता या सर्व केसेसची विभागाणी राज्यस्थान मधील विविध जिल्हामध्ये करण्यात आली व ज्या पत्रकारांनी जीव धोक्यात घालून हे स्टिंग ऑपरेशन पूर्ण केले त्यांच्या विरोधात अटक वॉरंट जारी करण्यात आले, व ते सर्व डॉक्टर आजही वैयक्तिक सहाय करीत आहेत, वरील दोन्ही उदाहरणांमधून प्रशासन आणि कायदाव्यवस्थेतील तुटी बाबत प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.^२

चर्चा:

जर विकसित तंत्रज्ञानाच्या मदतीने किंवा तंत्रज्ञानाचा केवळ नफ्यासाठी वापर करून खोभून हत्या अशीच सुरू राहिली तर समाजातील विवाह संस्था आणि कुटुंब संस्था यांचे संतुलन निश्चिंत आणि समाजामध्ये तरुणांचा असा वर्ग निर्माण होईल ज्यांना विवाहासाठी मुली मिळणार नाहीत. जेव्हा समाजातील बहुतांश तरुणांना विवाहासाठी मुली मिळणार नाहीत तेव्हा समाजात उपलब्ध असणाऱ्या मुली मिळविण्यासाठी समाजामध्ये स्पर्धा निर्माण होईल व या स्पर्धेत पैशांच्या जोरावर मुली मिळविण्याचा प्रयत्न केला जाईल, म्हणजेच मुलींची तस्करी केली जाईल. जेव्हा मुलींची तस्करी केली जाते तेव्हा अपेक्षापत्र विरगुन्हांना प्रोत्साहन मिळते.

निष्कर्ष:

सरकारी धोरणांच्या चुकीच्या अंमलबजावणीतून व विकसित तंत्रज्ञानाचा केवळ नफ्यासाठी वापर केल्यामुळे समाजावर दूरगामी दुष्प्रभाव टाकणारी घटना म्हणून खोभून हत्या हे एक उत्तम उदाहरण आहे. त्यामुळे कोणतेही सरकारी धोरण आखताना व कोणतेही विकसित तंत्रज्ञान सामाजिक जीवनात स्थापित करताना त्या धोरणाचे व त्या तंत्रज्ञानाच्या दूरगामी परिणामांचे टीकात्मक परीक्षण होणे अपेक्षित गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. Dr. Puneet Bedi, Obstetrician and Gynecologists, New Delhi, Interviewed on National Channel, Star Plus, dated 6th May, 2012.
2. Ibid
3. Meena Sharma and Shripal Shaktavar, Journalists, Interviewed on National Channel, Star Plus dated 6th May, 2012.

सेक्सस्टॉर्षण : एक आधुनिक समस्या

डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी

सहाय्यक प्राध्यापक,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

पेठ वडगाव.

आपल्या देशामध्ये गेल्या काही दिवसांपासून सेक्सस्टॉर्षण हा शब्द अनेक वेळा अनेक ठिकाणाहून सतत कानावरती पडत आहे. ही एक गंभीर आधुनिक समस्या आहे. पण तरी सुद्धा याबद्दल उधडपणे चर्चा होवना दिसत नाही त्यामुळेच त्याचा आडावा घेणे गरजेचे आहे.

भारतामध्ये राजस्थान हरियाणातील मेवात, भरपूर, अलवार अशी काही प्रसिद्ध ठिकाणे आहेत की, ज्यांनी भारतामध्ये एक वेगळीच आधुनिक क्रांती घडवली आहे. या गावातील टयाळखोर मुलांनी ज्यांचे शिक्षण जेमतेम झालेले आहे अशा तरुणांनी टोळ्या तयार करून सेक्सस्टॉर्षणसारख्या गुन्हेगारी व्यवसायाच्या माध्यमातून लाखोंची संपत्ती जमवली आहे. या प्रकाराला फक्त देशातील तरुण मुलेच बळी पडत आहेत असे नाही, तर अनेक पोलीस अधिकारी, राजकीय नेते, डॉक्टर, उद्योगपतीसुद्धा याला बळी पडत आहेत. देशात रोज सेक्सस्टॉर्षणाच्या एक हजारपेक्षा जास्त घटना घडत आहेत त्यापैकी फक्त पंधरा ते वीस घटनांमध्ये तक्रारी दाखल होत आहेत. सध्या भारत देश हा सेक्सस्टॉर्षणाची जागतिक राजधानी बनत चालला आहे पण अजूनही या समस्येकडे गंभीराने बघितले जात नाही.

देशात गेल्या काही वर्षांत मोबाईल व इंटरनेटची क्रांती घडून आलेली आहे. यामुळे संपूर्ण जग जवळ येत आहेच त्याचबरोबर देशाच्या विकासाला सुद्धा किती मिळाली आहे. देशात ज्या वेगाने इंटरनेट आणि ऑनलाईनचे जाळे पसरले आहे त्याचे बरेचसे फायदे होत असले तरी त्याचे काही नकारात्मक परिणाम सुद्धा उद्भवत असून सायबर गुन्हेगारीमध्ये अपाट्याने वाढ होत आहे. हे सायबर गुन्हेगार रोज नवनवीन मार्गांचा वापर करून नागरिकांना आपल्या जाळ्यात ओढून त्यांची विविध प्रकाराने फसवणूक करत आहेत. यामध्ये ऑनलाईन फ्रॉड आणि हनीट्रॅप जशा गुन्हांची अनेकवेळा चर्चा होत असते. मात्र गेल्या काही महिन्यांपासून सेक्सस्टॉर्षण हा गुन्हा चर्चेत आला आहे. यामुळे अनेकांना मोठ्या प्रमाणात मनस्ताप सहन करावा लागत आहे.

सेक्सस्टॉर्षणमुळे अनेक लोक मानसिक ताणतणाव व नैराश्याचे शिकार बनत आहेत. काही ठिकाणी आंबू जाईल या भीतीपोटी आत्महत्येसारख्या घटनासुद्धा मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत. त्यामुळे सेक्सस्टॉर्षण म्हणजे नेमके काय ? त्यापासून स्वतःचा बचाव कसा करायचा हे समजून घेणे गरजेचे आहे.

सेक्सस्टॉर्षण म्हणजे काय ?

सेक्स आणि एक्सस्टॉर्षण या दोन शब्दांचा मिळून 'सेक्सस्टॉर्षण' हा शब्द तयार झाला आहे. म्हणजेच लैंगिकतेचा आधार घेऊन किंवा लैंगिक छळ झाल्याचा बनाव करून उकळती जाणारी खंडणी म्हणजेच सेक्सस्टॉर्षण होय. एखाद्या व्यक्तीचा फोटो अथवा व्हिडिओमध्ये छेडछाड करून त्याला तो फोटो अथवा व्हिडिओ समाजमाध्यमावर व्हायरल करण्याची धमकी देऊन पैसे उकळण्याचे प्रकार संपूर्ण देशात मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत.

सेक्सस्टॉर्षणाची प्रक्रिया कशी घडते

या गुन्ह्यामध्ये होणारी लूट टप्प्याटप्प्याने केली जाते ते टप्पे कोणते आहेत ते कसे घडवून आणले जातात हे समजून घेणे गरजेचे आहे.

1. सुरुवातीला सोशल मीडियाच्या माध्यमातून म्हणजेच एखाद्या व्हॅटिंग ॲप अथवा इन्स्टाग्राम, फेसबुकच्या माध्यमातून एखाद्या सुंदर मुलीचा डी.पी. असलेल्या अकाउंट बरून फ्रेंडरिक्लेस्ट घेते. हा प्रक्रियेचा पहिला टप्पा आहे.
2. आपण फ्रेंडरिक्लेस्ट स्वीकारल्यानंतर समोरील व्यक्तीकडून आपल्या फ्रेंडरिक्लेस्ट मधील आपले नातेवाईक, मित्र यांना सुद्धा फ्रेंडरिक्लेस्ट पाठवली जाते अथवा आपल्या फ्रेंडरिक्लेस्टचा स्क्रीनशॉट काढून घेतला जातो.

3. त्यानंतर तुमच्याशी त्या सुंदर मुलीचा फोटो असलेल्या अकाउंट बरून मैत्रीपूर्ण चॅटिंग सुरू केले जाते. नंतर तुम्हाला व्हाट्सअप नंबर मागितला जाईल व त्यानंतर व्हाट्सअप वर अथवा मेसेंजरवर चॅटिंग सुरू होईल. तुमच्याशी मैत्रीच्या, प्रेमाच्या गप्पागोष्टी करण्यास सुरुवात होईल व हळूहळू तुमच्याशी जवळचे संबंध निर्माण झाल्याचे भासवण्याचा प्रयत्न केला जाईल.
4. त्यानंतर तुम्हाला व्हिडिओ कॉल वेण्यास सुरुवात होईल. सुरुवातीला सामान्य व्हिडिओ कॉल येतील. त्यामध्ये फक्त बोलणे, एकमेकांस बघणे अशा गोष्टी होतील. त्यानंतर रात्रीच्या वेळी व्हिडिओ कॉल वेण्यास सुरुवात होईल. जेव्हा तुम्ही एकांतात असता अथवा बेडवर आरामाच्या अवस्थेत असता तेव्हा कॉल येतील.
5. त्यानंतर तुमच्याशी चॅटिंग अथवा व्हिडिओ कॉल वर अश्लील वर्तन करून तुम्हाला उत्साहित केले जाईल व रात्रीच्या एकांताच्या वेळी व्हिडिओ कॉलद्वारे तुम्हालासुद्धा अश्लील चाले करण्यास प्रोत्साहित केले जाईल.
6. त्यानंतर जर तुम्ही समोरून होत असलेल्या अश्लील चाल्यांना तशीच प्रतिक्रिया देत नसाल तर तुम्हाला एकांतात जाऊन व्हिडिओ कॉल करायची विनंती केली जाईल. समोरून अश्लील चाले केले जातील किंवा एखादा पोर्न व्हिडिओ चालवला जाईल. त्याद्वारे तुम्ही सुद्धा अशा गोष्टी करायला यासाठी मानसिक दबाव टाकला जाईल.
7. महत्वाचे म्हणजे हे व्हिडिओ कॉल रात्रीचे एकांताच्या वेळी येत असल्याने आणि समोरून असे अश्लील चाले केले जात असल्याने स्वप्नी एकांतात जाण्यास तयार होतो व तो भावनेच्या भरत त्या अश्लील चाल्यांना तशीच प्रतिक्रिया देतो. अनेक जण अशा नाजूक क्षणी स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यात अपयशी ठरतात व बाह्यत जाऊन त्या जाळ्यामध्ये अलगाव पणे अडकतात.
8. त्यानंतर काही वेळातच त्या व्हिडिओ कॉलचे स्क्रीन रेकॉर्डिंग केलेले व्हिडिओ आपल्याला पाठवले जातात आणि हा व्हिडिओ अपलोड करू का डिलीट करू असे प्रश्न विचारून धमकी दिली जाते.
9. त्यानंतर तुम्ही पूर्णपणे त्यांच्या जाळ्यात अडकलेले आहात अशी जाणीव करून दिली जाते. तुमचे वैयक्तिक, सामाजिक व कौटुंबिक आयुष्य पूर्णपणे उद्ध्वस्त होईल अशी भीती घातली जाते.
10. नंतर तो व्हिडिओ युट्युबर, फेसबुक, इंस्टाग्रामवर अपलोड करत असलेला एक स्क्रीन शॉट आपल्याला पाठवला जातो किंवा हा व्हिडिओ तुमच्या फेसबुकवरील मित्र अथवा नातेवाईक यांना मेसेंजरवरून पाठवत असल्याचे स्क्रीनशॉट पाठवून भीती घातली जाते.
11. या अनपेक्षित घटत असलेल्या प्रकारामुळे कोणतीही व्यक्ती त्याची अन्न जाईल व संपूर्ण आयुष्य उद्ध्वस्त होईल या भीतीमुळे पूर्णपणे अस्वस्थ होतो आणि त्यांना असे करू नका म्हणून विनवणी करू लागतो, भीक मागायला सुरुवात करतो. त्यानंतर आपण घाबरलेलो आहोत याची जाणीव झाल्यानंतर आपल्याला पैशाची मागणी केली जाते.
12. त्यानंतर आपल्याला आता खूप मोठी रक्कम मागितली जाईल असे वाटत असते, परंतु समोरून अगदी लहान रकमेची म्हणजेच एक हजार ते दहा हजार यामधील लहान रक्कम मागितली जाते की, जेणेकरून ती रक्कम आपण सहज उपलब्ध करून सगळे पाठवू शकतो.
12. हि छोटीशीच तर रक्कम आहे तेवढी देऊन आपण यातून आपली सुटका करून घेऊ असा आपण विचार करून शक्य तेवढे पैसे पाठवून हा विषय कायमचा बंद करूया असे समजून पैसे पाठवतो आणि त्याच्या अर्धाने आपण या जाळ्यामध्ये अडकतो.
13. पैसे दिल्यानंतर हा विषय दबेच संपला आणि आपली भोवक्यात सुटका झाली असे आपण समजतो. पण तसे न होता दुसऱ्याच दिवशी आपल्याला युट्युब मेनेजरचा मेसेज अथवा व्हाट्सअप ऑडीओ कॉल येतो की, तुमचा एक अश्लील व्हिडिओ आमच्याकडे आला असून तो अपलोड करायचा का डिलीट करायचा आहे आणि जर डिलीट करायचा असेल तर एवढी रक्कम द्यावी लागेल. सोबत तो आपली युट्युब वरील आबडी, नाव, इतर कायदपत्रे पाठवतो, त्यामुळे आपण त्या व्यक्तीवर विश्वास ठेऊन पुन्हा जेवढे आपल्याकडे आहेत तेवढे पैसे पाठवून हे प्रकरण मिटविण्याचा प्रयत्न करतो. व अशा तरी हा विषय संपला असे गृहीत धरतो, पण तसे होत नाही. काही वेळानंतर एका पोलीस अधिकाऱ्याचा आपणास फोन येतो. तो तुमच्यावरील अश्लील व्हिडिओ कॉल घाबत पुन्हा दाखल झाल्याची माहिती देतो. तुम्ही व तुमचे कुटुंबीय दिल्ली

सायबर ऑफिसमध्ये साबडतोच हजर व्हा असे सांगतो. आपण पाचरली आहोत याची जाणीव झाल्यानंतर ती व्यक्ती काही शुल्क (१ ते ३ हजार) रकमेची मागणी करते व हे प्रकरण मिटवून घेण्याचा मल्ला देते. त्यानंतर पिडीत व्यक्ती आता एवढे पैसे गेलेत थोडक्यासाठी कशाला प्रकरण वाडवा या विचाराने थोडीशीच रक्कम आहे देऊन टाकू म्हणून पैसे पाठवतो आणि आता तरी आपली यातून सुटका व्हावी अशी अपेक्षा ठेवतो. पण तसे होत नाही आणि हे चक्र असेच चालू राहते जोपर्यंत तुम्ही पैसे पाठवता तोपर्यंत हे चक्र असेच चालू राहते.

जेव्हा पिडीत व्यक्तीकडील पैसे पूर्णपणे संपतात आणि ती अगदी शेवटाकडे येता तुम्हाला जे करायचे ते करा माझ्याकडे पैसे नाहीत अशी उत्तरे देतो आणि पैसे पाठवणे बंद करतो तेव्हा त्या गुन्हेगारांना याची जाणीव होते की आता याच्याकडील पैसे संपले आहेत. आता आपल्याला याच्याकडून काहीही फायदा नाही त्यावेळी असे धमकीचे कॉल, मेसेज येजे आपोआपच बंद होतात. कारण हे गुन्हेगार असून हा त्यांचा व्यवसाय आहे आणि आपण त्यांचे सावज. या गुन्हेगारांचा हेतू पैसे उकळणे हा आहे ना कि व्हिडिओ व्हायरल करणे. जेव्हा आपल्याकडील पैसे संपतो तेव्हा ते आपल्यावरती जास्त वेळ वागा न घानविता दुसरे सावज शोधण्यात व्यस्त होतात.

परिणाम-

१. पीडित व्यक्ती खूप मोठ्या प्रमाणात मानसिक ताणतणाकाला बळी पडून नैराश्वेत जाते.
२. अशा गुन्हेगाराकडून पीडित व्यक्तीला सतत पैशाला सुटले जाते.
३. काही वेळा पीडित अनेकदा पैसे देऊनसुद्धा त्याला व्हिडिओ व्हायरल करण्याची धमकी सतत दिल्यामुळे ती व्यक्ती बदनामीच्या भीतीने नैराश्वेत जाते व आतूनच्या भीतीपोटी आत्महत्येचा सुद्धा करतात.
४. काही वेळा पैसे न दिल्यास फेसबुकवरील मित्रांना किंवा नातेवाईकांना व्हिडिओ पाठवून ती सर्व्व व्हायरल करण्याची धमकी दिली जाते.

उपाय-

१. आपण आपली सर्व्व सोशलमीडीया खात्यांच्या सेटिंग्ज प्रायव्हेट केली पाहिजेत. जेणेकरून आपली खाजगी माहिती अशा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना सहज उपलब्ध होणार नाही.
२. समाजमाध्यमांवर अनोळखी व्यक्तीसोबत जपून मैत्री करा. शक्यतो अनोळखी व्यक्तींना टाळा. तरणांना फसविण्यासाठी आकर्षक तरुणीचा फोटो वापरला जातो त्याला बळी पडू नका.
३. अनोळखी व्हिडिओ कॉल अजिबात उचलू नका. चुकून न्यूडकॉल उचलला गेल्यास त्यावरती जास्त वेळ बोलू नका. कधीही स्वतःला न्यूड पोज किंवा सोशल मीडियावर अशील चाळे करण्यापासून स्वताला टाळावे. पॉर्न साईट किंवा असुरक्षित वेबसाईट, डेटिंग ॲपचा वापर काळजीपूर्वक करावा. शक्यतो वापर टाळावा. अशा प्रकारच्या साईटला भेट दिल्यास आपली सुरक्षितता धोक्यात येऊ शकते.
४. जर तुमच्या बाबतीत किंवा तुमच्या एखाद्या मित्राच्याबाबतीत असा प्रकार घडला असेल तर अजिबात धाबक नका. शांतपणे विचार करा. समोरच्या व्यक्तीला तुम्ही धाबकलेले आहात असे अजिबात जाणू देऊ नका. तुमच्या घरात अथवा एखाद्या जवळच्या मित्राला सर्व्व प्रकार सांगा. संबंधित व्यक्तीला पैसे पाठवू नका कारण अनेक लोकांना वाटते की, आपला व्हिडिओ बनवला गेला म्हणजे आपण जाळ्यात अडकलोच पण खऱ्या अर्थाने जेव्हा आपण पहिल्यांदा पैसे पाठवतो तेव्हाच आपण त्यांचे सावज बनतो आणि पूर्णपणे त्यांच्या जाळ्यात सापडतो.
५. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे धाबक नका. तुम्हाला जर पोलीस स्टेशनला तक्रार द्यायला भीती वाटत असेल तर त्यांचे सर्व्व तंत्र ब्लॉक करा. तात्पुरते तुमचे सर्व्व सोशलमीडीया अकाउंट डीएँक्टिव्हेट करा.
६. असे व्हिडिओ फेसबुक, इंस्टाग्राम अथवा युट्युब अशा कोणत्याही साईटवर अपलोड होऊ शकत नाही आणि जरी अपलोड केला गेला तरी तो २ तासांच्या आत आपोआप डिलीट केला जाईल. त्यामुळे असे व्हिडिओ व्हायरल होण्याची शक्यता नसते. आपण कोणी सेलेब्रिटी नाही. त्यामुळे तुमचा व्हिडिओ व्हायरल होणे अशक्य आहे याची जाणीव ठेवा.

७. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे स्वतःची मानसिकता खूब देऊ नका. कारण अशा घटनांमध्ये तुम्ही पीडित असता व समोरची व्यक्ती गुन्हेगार असते. या लोकांचा हा व्यवसाय असून ते असे दररोज शेकडो मावज शोधत असतात. त्यांच्यासाठी व्हिडिओ बनवणे आणि तो अपलोड करणे हा व्यवसायाचा भाग असून, व्हिडिओ बनवून जो पैसे देतो त्याचाच ते पाठलाग करतात आणि ज्यांच्याकडे पैसे नाहीत किंवा जे देत नाहीत त्यांचा ते जास्त वेळ पाठलाग करून आपला वेळ चांया घालवत नाहीत. हे गुन्हेगार असा फुठलाही व्हिडिओ कोणत्याही साइटवर अपलोड करित नाहीत. कारण तसे केल्यास ते पकडले जाण्याची दाट शक्यता असते.
८. अशी घटना घडल्यास प्रथम सायबर क्राईम मध्ये तुम्ही ऑनलाईन तक्रार करू शकता. त्यासाठी तुम्हाला कोणत्याही पोलीस स्टेशनमध्ये जावे लागत नाही किंवा तुमची ओळख उपट केली जात नाही.
९. आपले मित्र किंवा नातेवाईक यांना बाबिषयी माहिती द्या. अशा घटना समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात घडत असून आपण सावध राहिले पाहिजे अशा अनुषंगाने त्यांच्याशी बर्चा करा. त्यांना समाजातील या श्राधुनिक समस्येबाबत जागृक करायला प्रयत्न करा.

संदर्भ-

१. <http://www.cybercelldelhi.in/Sextortion.html>
२. <https://www.bbc.com/marathi/india-63270338>
३. <https://www.bbc.com/marathi/india-60398378>
४. दै. सकाळ
५. <https://www.youtube.com/watch?v=X6XHneDIm9A>
६. <https://www.youtube.com/watch?v=L4K9QQDItck>
७. <https://www.youtube.com/watch?v=NgQ6z6EjocM>

**Environmental, Industrialization,
Management, Economics, Agriculture,
Rural and Urban Development towards
Sustainable Potential**

Editors

Riswan M

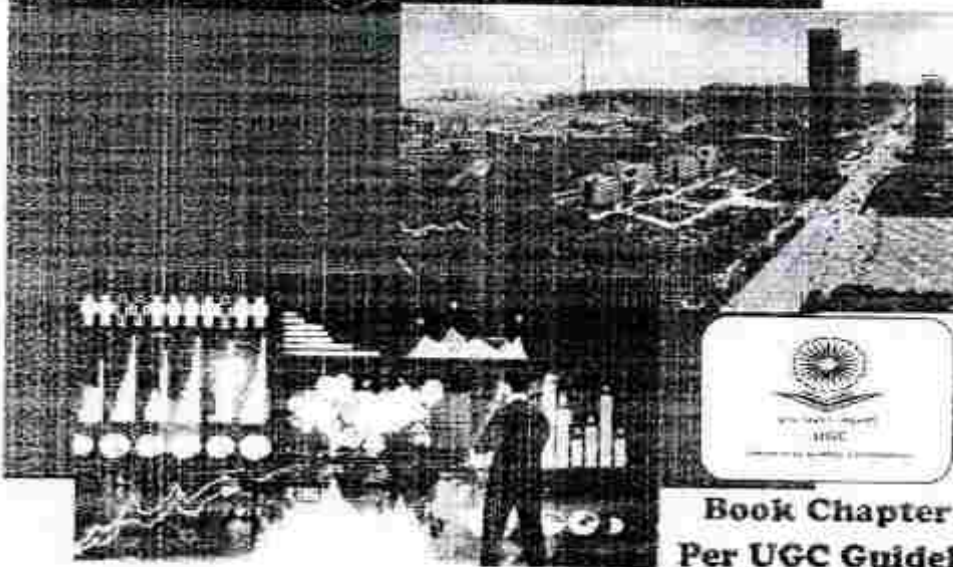
Dr. Babalola Ayodele Samuel

Dr. Prasanna Srinivas

Santosh P. Mane

Sustainable Agriculture

**Book Chapter as
Per UGC Guideline**

Title : Environmental, Industrialization,
Management, Economics, Agriculture,
Rural and Urban Development Towards
Sustainable Potential

Editor Name : Dr. Babalola, Ayodele Samuel, Riswan M,
Dr. Prasanna Srinivas, Santosh P. Mane

Publishing Agency : Fern International Publication Pune

Publisher Address : Jyoti Kerappa Mane
Deshmukh Colony, Mhaswad Road,
Malshiras, Malshiras, Malshiras , Malshiras,
Solapur. 413107

Printed By : Amitsons Digital Copier 106, Paras
Chamber, 1st Floor, Above Bank Of
India, Near Laxminarayan Theatre,
Swargate, Pune- 411009

Edition Details : 1st

ISBN : 978-81-959050-0-3

Copyright : Jyoti Kerappa Mane

Publication Date : 31/01/2023

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	A Study on Pros and Cons of Artificial Intelligence in Marketing Dr. P. Duraisamy.	1-5
2	Physical Education and Sports: Health, Wellness and Sustainable Development Dr. Mohammed Ajar Sheikh	6-9
3	<i>Rhizophalmoxylon galthiit</i> sp. Nov- a new record of perennaralized adventitious roots from the Deccan Intertrappean beds of Umara and Its Environmental Significance. Dr.S.V. Chate	10-14
4	Heavy metal content in sediment of Godavari river basin Isbwar Baburao Ghorude , & Kirti Sadhuraa Niralwad	15-25
5	Absolute Liability of the Guarantor in William Shakespeare's <i>The Merchant Of Venice</i> Dr. Maman Singh	26-29
6	Growing Rural Urban Disparities in India Post Globalization: An Empirical Analysis Dr Divya Nigam	30-33
7	Role of Solar Energy for Sustainable Development Sumit .D. Rokade	34-38
8	Water Resources in India: Issues and Management Dr. Bindu	39-43
9	Industrialization and Environment Dr. (Mrs.) Mukesh Yadav	44-50
10	Importance of industrialization and their impact on environment and major challenges in agriculture and living resources Sangeeta Banjare, Sanskriti Shastri, Shobhana Koshle ,Nazneen Khan	51-60
11	E-Waste Management with Special Reference to India Nitinkumar M. Patil, Booma Halpeth and Ranjana Mhalgi	61-64
12	Wastewater and Sewage Sludge Treatment Megha Kumre	65-68
13	Education for Environmental management Dimpal Talukdar, Jitu Thakuria	69-72
14	Ozone depleting substances and mechanism of ozone layer depletion Vinod kalyanrao Mukke	73-74
15	Pat and Feminism in Hardy's Novel <i>Tess of the D'Urbervilles</i> Dr. Paviter Mohan	75-77
16	Role of Agriculture in Regional Development in India Nandkumar , Dr. Venkataramanappa	78-81
17	Wastewater Management and Health? Dr. Prakash Laxmanrao Dompale	82-84
18	Natural Education Policy-2020 Evaluation and Assessment Dr. Sucheta Y. Naik	85-88
19	Nanotechnology and their various methods for synthesis of nanoparticles Parvesh Devi, Suman, Nita Kaushik, Monika Moond, Sushila Singh	89-96
20	Technology and Its Impact on Agriculture Ashwini Kadam, Vidhya Kshirsagar , Mr. Shubham Pandey	97-100
21	Wetland diversity – A reference to lacustrine macrophyte species Harvi Patel , Susmita Sahoo	101-112
22	Role of <i>Trichoderma</i> in Plant Disease Management and Development of Sustainable Agriculture P. P. Kamble	113-119

Editors

Co-Editors –

- ❖ **Dr. K. C. Ramotra**, Professor, Former Head Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra, India
- ❖ **Dr. Raghavendra Virthal Tatipamul**, Head Dept. of Geography, S.M.Dnyanudeo Mhekar Mahavidyalaya
- ❖ **Dr. Sunanda I. Kittali**, Department of Geography, Ram Parvati Devi College of Arts and Commerce, Belagavi, Karnataka
- ❖ **Pro. P.S. Anhwata**, Department Of Education, Maharshi Dayanand college, Jind
- ❖ **Dr. Hari Om Bhardwaj**, Principal, Syadwad Institute of Higher Education and Research, River Park, Saharanpur - Delhi
- ❖ **Dr. Ajay Kumar**, Assistant Professor, M. G. K. M. Shahi Sports college of Physical Education, Jhalraoudi Samaha Ludhiana, Punjab
- ❖ **Dr. B. M. Bhanje**, Principal, Santosh Bhurao Pasi Arts commerce & Science College, Mandrup, India
- ❖ **Dr. F. M. Nadaf**, Professor, Dept. of Geography, DPM's Shree Mallikarjun & Shri Chetan Manju Desai College, Canacona-Goa
- ❖ **Dr. H. B. Tipe**, Professor, Head Dept. of Geography, Vasudhara Kala Mahavidyalaya, Solapur.
- ❖ **Dr. Sandeep Rout**, Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha, India
- ❖ **Dr. Babalola Ayodele Samuel**, Dept. of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, Ogun State, Nigeria, Africa

---

Advisory Board –

- ❖ **Dr. N. V. Pashankar**, Assistant Professor, Dept. of Commerce, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga Dist-Latur, Maharashtra
- ❖ **Dr. Dattatray S. Dhawale**, Scientist, Qatar Environment and Energy Research Institute, Hamad Bin Khalifa University, Qatar
- ❖ **Neeshi Heeroo-Luximon**, Lecturer in Marathi, Mahatma Gandhi Institute, Marathi Department, School of Indian Studies, Mauritius
- ❖ **Dr. Sunil Madhukar Gawade**, National Petroleum Construction Company, Abu Dhabi Hydrographic Data Processor.
- ❖ **Dr. M. Maksudur Rahman**, Professor, Department of Geography & Environment, Faculty of Earth and Environmental Sciences, Bangladesh
- ❖ **Dr. M. Maksudur Rahman**, Professor, Department of Geography & Environment, Faculty of Earth and Environmental Sciences, Bangladesh

---

Review Committee –

- ❖ **Dr. Asit Panda**, HOD & Assistant Professor, Dept. of English (UG & PG), Belda College, Vidyasagar University, West Bengal
- ❖ **Dr. Caroline David**, HOD of Economics & FC Department, DTSS College of Commerce, Malad East.
- ❖ **Dr. Rajesh Kr. Abhay**, Assistant Professor, Department of Geography, Dyal Singh College, University of Delhi, New Delhi
- ❖ **Dr. Asit Panda**, HOD & Assistant Professor, Dept. of English (UG & PG), Belda College, Vidyasagar University, West Bengal
- ❖ **Gyanaranjan Sahoo**, Scientist (Forestry), Krishi Vigyan Kendra, Odisha University of Agriculture and Technology, Angul, Odisha

---

Published by –

Jyoti Kerappa Mane

Deshmukh Colony, Mhaswad Road, Malshiras, Malshiras, Malshiras, Malshiras, Solapur, 413107

Mob- 8888454089

Email- jyoti2003@gmail.com

Publication- Fern International Publication Pune

23	Effect of bio-fertilizers on growth, yield and quality of onion (<i>Allium cepa</i>) Dr. Asha Bhausaheb Kadam, Dr. Sangita Abhijit Kulkarni	120-123
24	Understanding Students and Their Needs in Higher Education Prof. Harshada S. Wadhone	124-126
25	Women Roles in Environment Management Dr. Sayeda Parveen Qureshi	127-129
26	Sustainable Potential of Radio with the Advent of Technology Ms. Shreya Dwivedi, Supervisor Dr. M. Suresh	130-133
27	Realization of Sustainable Educational Goals through NEP 2020 in the Context of Rural Areas Mrs. Punam Mehta	134-137
28	"Inclusive, Environmental and Sustainable Industrial Development in India" Dr. S.A. Taswandkar	138-143
29	Social Problems in India Dr. Stalin Muthuswamy	144-147
30	The Role of HR in Managing Organizational Change and Transformation Dr. Vikhyat Singhal, Mr. Rahul Singhal	148-153

“Inclusive, Environmental and Sustainable Industrial Development in India”

Dr. S.A. Tawandkar

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon

Corresponding author- Dr. S.A. Tawandkar

Email- surekhatwandkar@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7701250

Abstract:

The global manufacturing landscape has changed dramatically over recent years, with a significant shift of world production to developing countries. The global economic recession caused a sharp decline in production in industrialized countries and a significant slowdown in developing and emerging industrial economies. However, the growth trend for developing and emerging industrial economies notably masks acute disparities between the various developing regions and countries. Despite the many challenges deriving from the recent global financial crisis, the relative resilience of manufacturing in developing and emerging industrial countries has so far shielded many people from the gravest effects of the ensuing economic crises. So, structural transformation of economies and industries- building additional efficient and effective productive capacity, supporting economic diversification and building green industries- is key to creating growth, jobs and structures required for achieving shared prosperity. But industrialization can happen in a sustainable ways. It is important that the debate should be not only about the need for an increased share of industry in an economy's output, but also about how industry actually contributes to sustainable development in all its dimensions – at the economic, social and environmental level. The present Research Paper explores the relationship between inclusive, sustainable and industrial Development.

Introduction:

The Lima Declaration, adopted by UNIDO's Member States in December 2013, sets the foundation for ISID and highlights the role of industrialization as a driver of development. 'Inclusive' in this context means that industrial development must include all countries, all peoples, the private sector, civil society organizations, multinational development institutions and all parts of the UN system, with equal opportunities for and an equitable distribution of the benefits of industrialization to all stakeholders. The term 'sustainable' addresses the need to decouple the prosperity generated from industrial activities from excessive natural resource use and negative environmental impacts. Inclusive industrial development therefore implies that no one is left behind and all parts of the society benefit from industrial progress, which also provides the means for tackling critical social and humanitarian issues. The structural transformation associated with a strengthened manufacturing sector and the reduced dependence on agriculture has great potential to lift large segments of society- including women and youth- out of poverty, providing them with a decent and stable standard of living. For example, efficient agro-industry enhance economic stability for rural households, increases food security and promotes innovation throughout industrial value chains. Similarly, locally operating pharmaceutical and medical equipment industries are crucial to improving access to, and the quality of, health services and to increasing the number of decent jobs in this sector. Manufacturing is particularly effective in fostering jobs for women, with a higher share (37

percent) that in agriculture (28 percent) and non-manufacturing (9percent) (UNIDO,2013a). Inclusive and sustainable industrial development (ISID) is the primary source of income generation, allows for rapid and sustained increases in living standards for all people, and provides the technological solutions to environmentally sound industrialization. Technological progress is the foundation of efforts to achieve environmental objectives, such as increased resource and energy efficiency. Without technology and innovation, industrialization will not happen, and without industrialization, development will not happen.

'Inclusive' in this context means that industrial development must include all countries and all peoples, as well as the private sector, civil society organizations, multinational development institutions, and all parts of the UN system, and offer equal opportunities and an equitable distribution of the benefits of industrialization to all stakeholders. The term 'sustainable' addresses the need to decouple the prosperity generated from industrial activities from excessive natural resource use and negative environmental impacts.

Environmentally sustainable economic growth is another name to the concept of Sustainable Development. The goal of hub which is to achieve harmony between environmental sustainability, economic sustainability, and socio-political sustainability. Sustainable development always encourage us to conserve and enhance our resources, by gradually changing the manners in which we develop and use technologies. All countries should meet their basic needs of employment, food, energy, water and sanitation.

Everybody is rightful to a healthy, safe and clean environment.

Objectives:

1. To study inclusive development in industrial sector.
2. To know the relationship between inclusive development and sustainable development.
3. Reviewing industrial development through sustainable development.
4. Studying Environmental Industrial Development in India.

Hypothesis:

1. The industrial sector has developed through inclusive and sustainable development.
2. Poverty in India has been reduced through sustainable industrial development.
3. Employment generation capacity in India has increased through Sustainable Development Goal.
4. India has developed eco-friendly industries.

Need of sustainable development goal:

India as a nation is entrepreneurial and at the apex of changes. With India being World's youngest country its youth needs to be engaged in early and action to create and sustain a long-term momentum that can help the country see its targets through and drive Sustainable development goals action. More than 70% of the world population lives in cities. Cities already consume 80% of global material and energy supplies and produce 75% of all carbon emissions.

SDG 9:

UNIDO's mandate is reflected in Sustainable Development Goal (SDG) 9: "Build resilient infrastructure, promote inclusive and sustainable industrialization and foster innovation". SDG 9 includes the following targets:

1. Develop quality, reliable, sustainable and resilient infrastructure, including regional and transborder infrastructure, to support economic development and human well-being, with a focus on affordable and equitable access for all.
2. Promote inclusive and sustainable industrialization and, by 2030, significantly raise industry's share of employment and gross domestic product, in line with national circumstances, and double its share in least developed countries.
3. Increase the access of small-scale industrial and other enterprises, in particular in developing countries, to financial services, including affordable credit, and their integration into value chains and markets.
4. By 2030, upgrade infrastructure and retrofit industries to make them sustainable, with increased resource-use efficiency and greater adoption of clean and environmentally sound

technologies and industrial processes, with all countries taking action in accordance with their respective capabilities.

5. Enhance scientific research, upgrade the technological capabilities of industrial sectors in all countries, in particular developing countries, including, by 2030, encouraging innovation and substantially increasing the number of research and development workers per 1 million people and public and private research and development spending.
6. Facilitate sustainable and resilient infrastructure development in developing countries through enhanced financial, technological and technical support to African countries, least developed countries, landlocked developing countries and small island developing States.
7. Support domestic technology development, research and innovation in developing countries, including by ensuring a conducive policy environment for, inter alia, industrial diversification and value addition to commodities.
8. Significantly increase access to information and communications technology and strive to provide universal and affordable access to the Internet in least developed countries by 2020.

SDG 9 confirms the provisions of the Lima Declaration and the relevance of ISID for the new global development architecture. Successfully implementing ISID in our current era of globalization requires approaches that harness globally available knowledge, technology and innovation, and capital.

Investments in infrastructure – transport, irrigation, energy and information and communication technology—are crucial to achieving sustainable development and empowering communities in many countries. It has long been recognized that growth in productivity and incomes, and improvements in health and education outcomes require investment in infrastructure. Higher-technology industries performed better and recovered faster, providing a strong example of how important technological innovation is to achieving Goal 9.

Important Things:

1. Global manufacturing production grew by 7.2 per cent in 2021, surpassing its pre-pandemic level.
2. The global share of manufacturing value added in total GDP increased from 16.2 per cent in 2015 to 16.9 per cent in 2021.
3. Globally, the share of manufacturing jobs in total employment declined from 13.7 percent in 2019 to 13.1 percent in 2020.
4. The number of airline passengers travelling internationally totaled 2.3 billion in 2021.

- sharply falling from 4.5 billion in 2019 and resulting in financial losses of \$324 billion.
5. In 2021, domestic air traffic reached 68 per cent of 2019 levels, while international traffic remained weak – at 28 percent – mostly due to sporadic outbreaks of COVID-19 variants and travel restrictions.
  6. Driven by a resurgence of economic activity along with a roaring e-commerce industry during the pandemic, air cargo traffic exceeded pre-pandemic levels by the beginning of 2021 and is maintaining robust growth.
  7. Only about one in three small manufacturers are benefiting from a loan or line of credit.
  8. 15.7 per cent of small-scale industries in Africa and 44.2 percent in Latin-America and the Caribbean received the forms of credit.
  9. In 2019, the share of medium- and high-tech manufacturing in total manufacturing in Europe and Northern America was 47.7 percent compared with 21.4 percent in sub-Saharan Africa and 10.5 percent in least developed countries.
  10. Between 2015 and 2021, 4G network coverage doubled, reaching 88 percent of the world's population.
  11. Although 2021 estimates show that 95 percent of the world's population are covered by a mobile broadband network, the gap remains significant for least developed countries and landlocked developing countries, where 17 percent of the population are without coverage.
  12. In least developed countries, 14 percent of the rural population have no mobile network coverage at all, while another 12 per cent have only 2G coverage.

New development agenda (2015):

The process leading to the new development agenda for the years beyond 2015 provided an extraordinary opportunity for the international community to reflect on the successes and failures of 'business as usual' and renew the global partnership for development and cooperation. The results of 'aid' efforts have to date been mixed. While concrete steps have been taken in certain areas, and the recent growth rates of some developing country have been impressive, an intolerable level of poverty still exists, and an increasing number of people remain in need of basic goods and services. A growing population, increased pressure on natural resources and the inexorable evidence of anthropogenic climate change exacerbate poverty and vulnerability. Whether we look at the early advancements in European countries, the USA over 200 years ago, the economic rise of Japan, or the Republic of Korea, China achieved rapid growth more recently,

we find evidence that part of the solution ultimately lies in industrial development.

History shows that only those economies that are characterized by structural transformation- i.e. those exhibiting the ability to generate new activities based on upgrading to higher levels of value addition and productivity- are able to increase prosperity for a growing share of the population (Technical Support Team, 2013). The transformation typically occurs when economies move from a high dependency on agricultural activities and natural resource extraction to more diversified and productive undertakings, including industry, that foster local value addition and eventually and growth. Industrialization has a pull effect on other sectors due to productive linkages, thereby enabling economic diversification and improving living standards by facilitating job creation and thus lifting large sections of a population out of poverty.

These Properties of industrialization are being increasingly recognized in the international debate, after decades in which they were considered 'out of fashion' among development professionals. On the one hand, the social and economic consequences of the financial crisis revealed the need to rethink economic theory and practice and shifted the focus to industrial policies with the rationale that markets exhibit significant inefficiencies when left to themselves. On the other hand, the evidence of industry- driven growth in emerging economies is undeniable. Finally, the imminence of environmental challenges, including climate change, draws increased attention to industry's capacity to change the current patterns of production and consumption. More specifically, the view has been aired that 'industrialization is a powerful tool to generate inclusive and sustained economic growth, create productive employment and decent work and lift millions of people out of poverty'. This view ultimately was reflected in Sustainable Development goal (SDG) 9 'build resilient infrastructure, promote inclusive and sustainable industrialization and foster innovation'.

Industry provides the natural seedbed for entrepreneurship, business investment and technological upgrading. It improves technical skills, generates employment and establishes the foundation for shifting the rural economic model from subsistence agriculture to productive agro-industry (Technical Support team, 2013). Industry is also key to technology development and innovation, given that manufacturing harbors most R&D investments, which prove to have positive externalities in terms of productivity growth and spillover effects fuelling overall economic growth. Evidence of industry's potential for putting

economies on sustained growth path is ample (UNIDO,2014b).

Inclusive industrial development:

Inclusive industrial development therefore implies that no one is left behind and all parts of the society benefit from industrial progress, which also provides the means for tackling critical social and humanitarian issues. The structural transformation associated with a strengthened manufacturing sector and the reduced dependence on agriculture has great potential to lift large segments of society- including woman and youth- out of poverty, providing them with a decent and stable standard of living.

Investments in infrastructure – transport, irrigation, energy and information and communication technology – are crucial to achieving sustainable development and empowering communities in many countries. It has long been recognized that growth in productivity and incomes, and improvements in health and education outcomes require investment in infrastructure.

Technological progress is the foundation of efforts to achieve environmental objectives, such as increased resource and energy-efficiency. Without technology and innovation, industrialization will not happen, and without industrialization, development will not happen.

Environmentally sustainable economic growth:

Environmentally sustainable economic growth is another name to the concept of sustainable development. The goal of which is to achieve harmony between environmental sustainability, economic sustainability, and socio-political sustainability. Sustainable development always encourage us to conserve and enhance our resources, by gradually changing the manners in which we develop and use technologies. All countries should meet their basic needs of employment, food, energy, water, and sanitation. Everybody is rightful to a healthy, safe, and clean environment. This can be easily achieved by reducing pollution, poverty, and unemployment.

Eco-industrial park (EIP) is an industrial park in which business corporate with each other and with the local community in an attempt to reduce waste and pollution, efficiently share resources (such as information, materials, water, energy, infrastructure, and natural resources), and help achieve sustainable development with the intention of increasing economic gains and improving environmental quality. An EIP may also be planned, designed, and built in such a way that it makes it easier for businesses to co-operate, and that results in a more financially sound environmentally friendly project for the developer.

The Eco-industrial park Handbook states that "An Eco-Industrial Park is community of

manufacturing and service businesses located together on a common property. Members seek enhanced environmental, economic, and social performance through collaboration in managing environmental and resource issues." Based on the concepts of industrial ecology, collaborative strategies not only include by product synergy ("waste-to-feed exchanges), but can also take the form of wastewater cascading, shared logistics and shipping & receiving facilities, shared parking, green technology purchasing blocks, multi-partner green building retrofit, district energy systems, and local education and resource centers. This is an applicant of a system approach, in which designs and processes/activities are integrated to address multiple objectives.

EIP can be developed as Greenfield land projects, where the eco-industrial intent is present throughout the planning, design and site construction phases, or developed through retrofits and new strategies in existing industrial development.

2030 Agenda for sustainable Development:

"Transforming our world : the 2030 agenda for sustainable development" include 17 goals designed to achieve a better future for the planet and humanity. Each of the 17 goals has specific targets regarding sustainable development issues. In an effort to showcase industry-specific examples and ideas for corporate action related to SDGs, the UN Global Compact and KPMG have published SDG Industry Matrices for various verticals. Each individuals Industry Matrix profiles opportunities that companies can take to create value for shareholders and society.

Food, Beverage & consumer Goods:

The SDG Industry Matrix highlights the following opportunities for shared value:

1. Provide training and best practice guidance to small scale producers and retailers, including women-owned businesses, to improve the productivity, capacity, logistics and market efficiency of their operations.
2. Reduce natural resources and energy used in agriculture and raw material production, processing, packaging and distribution.
3. Reduce waste and emissions by reducing chemical byproducts.
4. Embed sustainability criteria in procurement processes and project evaluation.
5. Find alternatives to palm oil.
6. Take steps to measure, reduce and report climate exposure, and set measures of accountability for all parties involved in supply chains.
7. Understand end- of product use and disposal impacts.

8. Monitor and reduce food loss and waste throughout the value chain.
9. Develop consumer knowledge around sustainable agriculture and consumer products, and encourage recycling and sustainable disposal of products.
10. Increase organization awareness of the sustainability aspects of products, including product design, use and disposal.

Healthcare & Life Sciences:

The SDG Industry Matrix highlights the following opportunities for shared value:

1. Develop innovative micronutrient supplements and food fortification solutions to reduce vitamin and mineral deficiencies.
2. Increase the proportion of people attending regular health checks.
3. Continue improving early diagnostic techniques.
4. Develop affordable preventive, diagnostic and curative healthcare solutions for neglected tropical diseases and other health challenges in low and middle income countries.
5. Invest in telehealth and telecare to reduce patient travel and improve quality of care.
6. Increase proportion of energy from renewable sources and increase energy efficiency in hospitals, healthcare centers, production plants and across the logistics value chain.
7. Replace cold chain hydro fluorocarbons (HFCs) and derivative chemical refrigerants with natural refrigerants.
8. Design medical devices with lower power consumption and improved end-of-product lifecycle recycling.
9. Develop and implement improved processes to reduce, reuse and recycle water, raw materials, non-renewable minerals, energy, other inputs, by-products, hazardous waste, nonhazardous waste and packaging.
10. Build environmentally sensitive hospitals, primary healthcare centers and production plants.

Industrial Manufacturing:

The SDG Industry Matrix highlights the following opportunities for shared value:

1. Develop more resource efficient machinery that generates less effluent, waste and pollutants.
2. Apply a circular economy mindset when designing products so that there is improved end-of-product lifecycle reuse and recycling.
3. Incorporate innovative technologies, such as 3D printing, into manufacturing processes to reduce waste

- from long-run production and prototyping.
4. Develop and implement improved processes (e.g. closed loop manufacturing) to reduce, reuse and recycle water, raw materials, non-renewable minerals, other inputs, by-products and waste.
5. Source materials from sustainable sources (e.g. forestry products) and components with lower embedded energy.
6. Increase energy efficiency in industrial manufacturing plants and across distribution networks.
7. Increase the proportion of materials and components that are sourced locally in low and middle income countries.
8. Build the resilience of suppliers in emerging economies to reduce their exposure and vulnerability to climate related extreme events and other economic, social and environmental shocks and disasters.

Transportation:

1. The SDG Industry Matrix highlights the following opportunities for shared value:
2. Develop innovative transportation solutions, including pooled freighting services, which facilitate cost-effective movement of goods.
3. Extend freight transport to underserved areas, for example, developing inland marine access points.
4. Increase the energy efficiency of vehicles, vessels, rail rolling stock and aircraft, and accelerate the transition to transport powered by renewable energy (including development of next generation biofuels).
5. Achieve Zero defect production in order to minimize resource wastage and costly product recalls.
6. Reduce injuries, fatalities and losses from road traffic and railway accidents through the improved design, maintenance and operation of vehicles and trams (including autonomous vehicles), improved infrastructure, and road safety programs.

Energy, Natural Resources, Chemicals:

The SDG Industry Matrix highlights the following opportunities for shared value:

- Collaborate with governments and other stakeholders to extend electricity grids to underserved communities including fragile states.
- Provide off-grid communities with access to affordable renewable energy (e.g. through low-carbon micro-grids or low cost community solar system).
- Develop and scale breakthrough technologies to accelerate the transition to a higher share of renewable energy (solar, wind, hydro, geothermal and biomass) in the global energy mix.

Collaborate with industrial manufacturers to substantially increase the capacity and efficiency of power storage systems.

Reduce and eliminate routine flaring in oil production.

Reduce methane emissions along the gas value chain.

Develop and implement improved processes to reduce inputs, i.e. raw materials, water, nonrenewable minerals, etc. Source materials and raw inputs with lower embedded energy. Minimize waste and effluent resulting from production, and improve recycling and reuse of outputs. Invest in research and development to expand the application and cost-effectiveness of chemical bio-alternatives (e.g. to replace single use plastics).

Develop and scale new energy technologies, chemicals and production methods that reduce contamination and air and water pollution. Ensure mines and production facilities are resilient to extreme climatic events.

Share health and safety innovations and best practices with other industry stakeholders to minimize the risk of injury, illness and fatality from hazardous chemicals, air pollution, road collisions, mine collapses and other industrial accidents.

Major findings:

1. This Research paper explores how important sustainable development is for industrial development.
2. From New Agenda 2015 and SDG Goals The progress made by India is understood.
3. The importance of Eco Industrial Park is known.
4. From Agenda 2030, we understand that what India has done and what it should do.
5. The review of the economic progress in the last two decades is taken from this research paper.

Conclusion:

Agenda 2030 forces us to think of new things to do. There is no alternative without inclusive and sustainable development in the industrial sector if India wants achieve rapid economic development.

the eco industrial park concept should be implemented.

References:

Books:

1. Kumar Rattesh, "Environmental Economics" Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. Delhi, 2006. 1st Ed., P.P. 70,71.
2. Korbu R.G., Yadav J.K. "Business Environment", Phadke Prakashan, Kolhapur, August 2020, 1st Ed., P.P. 21,22.
3. Joshi C.J., Joshi K.C. "Money and Financial System", Phadke Prakashan, Kolhapur, Jun 2019 1st Ed., P.P. 1,2.
4. Desai Vasant, "Small-Scale Industries and Entrepreneurship", Himalaya Publishing House, Mumbai, 2008. 2ed., P.P. 161,162.

Reports:

1. ESG sustainability report (www.alayaconsulting.com)
2. Company Sustainability Report- Supply Chain ESG Reporting (www.becredible.co)
3. Reserve Bank of India- Reports (WWW.rbi.org.in)

Website:

- www.worldbank.org, www.researchgate.net ,
www.rbi.org.in , www.fairgaze.com ,
www.investopedia.com, www.fao.org ,
www.bankbazar.com , www.sia.toolbox.net ,
www.en.m.wikipedia.org , www.esr.com ,
www.appropedia , www.linkspringer.com ,
www.iskalo.com , www.unido.org ,
www.honeywell.com , www.honeywell.com .

National Book Trust, India
 20, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002, India
 and
 20, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002, India

THE STATEMENT IS HEREBY REPRODUCED TO HONORABLE DR. SURAJKUMAR
AND TRANSLATION OF DR. RAJESWARAN AMBODKAR
MAHARAJA, Path Vadgaon IN RECOGNITION OF
 THE CONTRIBUTION OF BOOK CHAPTER, ENTITLED ENVIRONMENTAL, SUSTAINABLE
INDUSTRIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT
IN INDIA

PUBLISHED AFTER BLIND PEER REVIEWED AND EDITORIAL PROCESS IN THIS NEW
 INTERNATIONAL PUBLICATION FOR THE STUDY & PROMOTION OF KNOWLEDGE IN
 RESPECTIVE FUTURE.

Details of published Book Chapter/paper is under:

TITLE OF BOOK

**ENVIRONMENTAL, INDUSTRIALIZATION, MANAGEMENT, ECONOMY,
 AGRICULTURE, SUSTAINABLE DEVELOPMENT TOWARDS SUSTAINABLE
 FUTURE**

DATE OF PUBLICATION: 01/03/2022

ISBN: 978-81-933080-0-3

MASTIC

University Grants Commission

As Per UGC Guidelines

Dr. J. K. Singh
 Publisher

20, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002, India

and
 20, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002, India

ISBN 978-93-5780-325-0

उद्यत शिक्षण संस्थेचे,
बळवंत कॉलेज, विटा

ता. खानापूर, जि. सांगली

अर्थशास्त्र विभाग आयोजित

शिवाथ

स्मरणिका 2023

- कुक्कुटपालनाचे अर्थशास्त्र
- आभासी चलन भास, आभास आणि वास्तव

शिवाजी युनिव्हर्सिटी
इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूर (सुयेक)

वार्षिक अधिवेशन

रविवार, दि. २६ फेब्रुवारी, २०२३

रयत शिक्षण संस्थेचे,
बळवंत कॉलेज, विटा
ता. खानापूर, जि. सांगली

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्न
आयोजित

शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूरचे (सुयेक)

33 वे वार्षिक अधिवेशन
रविवार, दि. २६ फेब्रुवारी, २०२३

शिवार्थ
स्मरणिका 2023

■ स्मरणिका अंक २१ वा ■
भाग- 1

• स्वागताध्यक्ष •

डॉ. राजेंद्र मोरे

प्राचार्य, बळवंत कॉलेज, विटा

प्रमुख संपादक शिवार्थ
डॉ. जयवंत इंगळे

स्थानिक संपादक
डॉ. प्रवीण बाबर

स्थानिक कार्यवाहक
प्रा. प्रशांत गांजवे

स्मरणिका शिवाथ - 2023

ISBN 978-93-5780-325-0

प्रकाशन स्थळ:

बळवंत कॉलेज विटा ता. खानापूर

प्रकाशन काळ:

वार्षिक

मुद्रक:

रेवणसिद्ध आर्टस्, विटा

प्रमुख संपादकाचे नाव :

डॉ. जयवंत इंगळे

स्थानिक संपादकाचे नाव :

डॉ. प्रवीण बाबर

प्रकाशन:

रविवार २६ फेब्रुवारी २०२३

या अंकातील शोधनिबंधात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

सुयेक कार्यकारणी सन 2022 ते 2025

डॉ. दाहुल म्हापटे
अध्यक्ष सुयेक

प्रा. एम. जी. पाटील
कार्यविहक सुयेक

डॉ. संजय थोडे
कार्यविहक / सल्लागार सुयेक

डॉ. जयवंत इंगळे
संपादन शिवार्थ

डॉ. संजय ठिगळे
उपाध्यक्ष, सुयेक

प्रा. जयमाला उथळे
उपाध्यक्ष, सुयेक

कार्यकारणी सदस्य

डॉ. सुभाष कोंबडे

डॉ. मनोहर कोटे

डॉ. राणी शिंदे

डॉ. अरुणा पाटील

डॉ. रामचंद्र जाधव

डॉ. रामजान मुजावर

डॉ. मोहन मडामते

INDEX / अनुक्रमणिका

Sr.No	Name of Authors	Title of Paper	Page No
	स्वयंसेवक मंजोरा	प्राचार्य, डॉ. राजेंद्र मोरे	
	संघावर्गीय	डॉ. जयवंत इंगळे	
	स्थानिक संपन्नक मंजोरा	डॉ. बाबुर प्रवीण गुलाबराव	
	स्थानिक कार्यवाह मंजोरा	श्री. मंगजचे प्रशांत तुकाराम	
	वार्षिक अहवाल - सन- २०२१-२२	डॉ. संजय विठ्ठल धोंडे	
	अप्यवर्गीय परिवर्तन व अभिप्राय	डॉ. राहुल शंकरराव म्होपरे	
कुकुटपालनाचे अर्थशास्त्र			
1	Dr. Kavita S. Vadrale	Break-Even Analysis of Open and Contract Poultry	1-8
2	Dr. Anil R. Chougale	Performance Evaluation of Poultry Occupation Scheme of ITDP Dahamu: A Case Study of Dahamu Taluka in Palghar District.	9-17
3	Dr. Sachin A. Sardesai	Growth and Performance of Poultry Farming in India	18-22
4	Prof. (Dr.) P. S. Kamble* Mr. Amol Chandrakant Kamble**	Poultry Business And Their Effect On Environment	23-28
5	Mr. Prashant Prakash Deshmukh,	An Overview Of Poultry Farming In India	29-43
6	Dr. Sunde Rajesabeb Nabi,	An Analytical Study Of Poultry Business And Its Impact On Rural Economy	44-49
7	Dr. Prashant K. Powar,	A Study Financial Analysis Of Poultry Farms: A Descriptive Analysis	50-55
8	Prof. Dr. G.S. Kamble* Ms. Snehal Santosh Nashte**	Employment Generation Through Poultry Farming In Rural India	56-58
9	Dr. Vijay B. Desai,	A Study On Analysis Of Poultry Farm Business In Unorganized Sector Of Western Maharashtra	59-63
10	Dr. Kailas Sunil Patil	Price Spread under CMS of Broiler in Sangli District	64-66
11	Dr. Mrs. Suryavanshi A. D.	Poultry Farming In India: A Study	67-73
12	Mr. Ajay Dagadu Kute,	A Study On Economic Analysis Of Poultry Farm Business In Global Era	74-80
13	Dr. A. K. Patil	Present Scenario of Poultry Industry in India	81-85
14	*Dr. Varsha Raghunath Shinde, **Shri. Vijay Hariba Pawar	Importance Of Poultry Farming In Rural Development	86-90
15	Smt. Rani Hanmant Chavan	"A Study Of Management Of Poultry Farming Business"	91-95
16	Mr. Adinath. S. Kamble* Dr. Vidhya. S. Patil**	Challenges Before Poultry Farming In Maharashtra	96-102
17	Dr. Surekha Anil tawandkar**	"Current Status And Challenges Of Poultry Farming In India"	103-109
18	M.G. Patil	Production And Marketing Of Poultry Farming In India.	110-115
19	Prof. Dr. S.T. Kombade* Ranji Anandrao Todkar** Shalmikant Panchgalle***	Progress And Prospects Of Poultry Industry In India	116-128

"Current Status and Challenges of Poultry Farming in India"

Dr. Surekha Anil Tawandkar

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

ABSTRACT

Poultry farming has so many benefits along with business and one of the most important and fastest-growing sectors of agriculture sectors today in India. The poultry sector majority maintains the requirements of protein and nutrition. Due to these benefits, farmer prefer to do poultry Farming Business. The main purpose of poultry farming is the production of eggs, meat, etc. Numerous chickens were grown in poultry farms for the production of eggs and meat. India today is one of the largest manufacturers of eggs and broiler meat. The poultry industry in India has endured an exemplary transformation in structure and operation during the last two decades and modified into a mega-industry with the presence of a huge number of workers from a mere backward poultry farming that appears to be very fast. The India poultry market has undergone significant transformation, and the region has emerged as one of the major sectors of the economy and egg is key food to supply its nutritional needs, as well as being one of the most complete products of animal origin, rich in protein, vitamins, minerals and amino acids, among many others.

Introduction:

India is the third- largest egg producer in the world after China and the USA and the fourth- largest chicken producer in the world after China, Brazil and USA. In India, the per capita consumption of eggs has gone up from 30 eggs per annum to 69 eggs per annum, and that of chicken from 400 gms per annum to 2.8 kg per annum in the last 25 years. Human nutritionists recommended a minimum of 180 eggs & 10 kg Chicken per annum for a healthy adult human, which means that the Indian poultry market is laden with opportunities. Adult Population in most developed countries consume over 240 eggs and 20 kg of chicken per annum India has a large population and it is increasing every year. The focus is on "development", meaning good food, better health & living conditions for everyone. People spend more money on food when they earn more. Healthy food at

attractive price will therefore be the issue in focus. Eggs and chicken are accepted by almost all communities and is available across the country at reasonable prices. The present research paper considers the current status and challenges of the poultry business.

Objectives:

The objectives of this research are as follow.

1. To study the current status of poultry business.
  2. To study the problems in poultry business.
  3. Suggest solutions to problems in poultry business.
- Hypothesis:
1. Poultry business is currently growing in India.
  2. Poultry business is generating a lot of employment.

3. Poultry business is contributing to the economic development of the country.

Poultry is the most organized sector in animal agriculture in India, worth Euro 15500 million. Production of broiler meat has increased to 4.2 million tons per annum in 2015-16. Demand for processed chicken meat has been growing by 15-20 % per annum. Total layer production in India has gone up to reach 80 million eggs per annum. Industry sources estimate CY 2018-19 feed consumption to go from 20 to 23 million tons, which includes corn and soya bean and pearl millet. Eggs and chicken were "agriculture produce" few year ago but are considered as "food items" today. Safe food has become a priority. Besides maintaining his production efficiency, the producer has to concentrate on the nutritive values, the adulterants and contaminants of his produce. The ministry of food processing industries at the central govt. level and food inspection authorities at the local levels have started keeping track of eggs and chicken production in India for quality and nutrients.

Poultry Production has three segments: 1. Layers, 2. Broilers, 3. Backyard/Family Production (Both eggs and chicken).

Layers: Some 70% of the layer birds are being raised in the states of Andhra Pradesh, Telangana, Tamilnadu, Karnataka, and Maharashtra in south and Haryana in the north of India.

Broilers: Feed (65%) and chicks (25%) account for 90% of the Broiler inputs and consolidation is being observed in the market. Smaller producers engage in 'contract farming'.

Backyard /family production: At one time, 30% of the eggs produced in India

were produced in the backyards, improved varieties of 'Low technology input birds', which are dual purpose i.e producing eggs and meat, are now being bred in India for the purpose of backyard/family production. The final food products, i.e., eggs and chicken are not exported in huge quantities as there is a huge gap in supply and demand within India.

The interest in poultry and poultry related products have grown tremendously for the past 20 years. Almost every country has a poultry industry of some kind. Japan has been steadily increasing their domestic production of broilers and egg producing birds. Countries belonging to former Soviet Union have always been producing poultry and eggs and they are continuing to increase their output in order to meet demand. Other place such as China, Middle East and Africa are also increasing their production for poultry and poultry related products in order to meet demand.

India Poultry Market Outlook:

The India poultry market size reached a value of INR 1,749.9 Billion in 2021. The industry is further expected to grow at a CAGR of 8.1% in the forecast period of 2023-2028 to reach a value of approximately INR 2,897.6 billion by 2027. By end-uses, households are the leading segment for eggs, while food services represent the leading end-use segment for broilers due to the increased consumption of eggs in breakfast at homes and growing trend of dining-out, respectively. Based on distribution channels, the India Poultry Market has been divided into traditional retail stores, business to business, and modern retail stores. Among these, traditional retail stores remain the most

preferred choice of consumers, and, thus, the segment account for the largest share for both eggs and broilers in the industry. The reason for the growth of the segment is the increased consumer demand for freshly slaughtered chicken available at these stores. Regionally, Andhra Pradesh and Maharashtra dominate the market for eggs and broilers, respectively, in India. Poultry involves raising the birds like ducks, turkeys, chickens and geese for their eggs and meat at domestic or commercial level.

The India poultry Market is being driven by the rising disposable incomes and changing consumer food habits. The shift from the traditional Indian diet, which heavily depends on pulses, to food products such as meat, eggs and dairy products to meet the protein requirements of the human body is significantly aiding the industry growth. The growing awareness regarding health and wellness is further driving the demand for a protein-rich diet. Other factor like rising disposable incomes, improving living standards, and lifestyle patterns, rapid urbanization, and the growth of the distribution channels are propelling the industry further. The strong growth of the food service market, including food chains, restaurants, and fast food joints, is leading to the increased consumption of broiler meat and eggs. In India, both traditional Indian non-vegetarian recipes and fast food recipes involve the use of broiler meats, as well as eggs, making them a significant part of the cooking. Further, the thriving bakery foods market is driving the demand for eggs, which is an important ingredient in bakery foods. The regional bakery food market is exhibiting strong growth rates and is expected to create a positive impact on the consumption of eggs in the country.

Over the forecast period, the growing popularity of online food delivery channels such as Zomato, Uber Eats, and other is expected to aid the food services market, which will aid the growth of the poultry market in India.

Statistics of poultry Industry in 2022:

According to Crisil Rating, revenue of the Indian poultry industry has increased over 30% to Rs. 2500 billion (US\$31.4 billion) in FY 2022-23 so far, driven by higher realization and steady volume. Poultry capacity growth was limited during the last two fiscal years because of the pandemic. As a result, the growth in consumption of meat and eggs over 2021 was just 5% and 4 % at 4.3 lakh tone and 120 billion, respectively. Poultryies have been operating at close to full capacity utilization due to the demand remaining strong and an increase in population, higher per capita meat consumption, and increasing desire for diets high in protein. Additionally, demand is outstripping supply in the hotels, restaurants, and cafes (HORECA) sector, which has caused the wholesale price of broiler chicken to increase. India ranks third in production of eggs and eight in meat production in the world, said The Economic Survey 2021-22. Egg production in the country has increased from 78.48 billion in 2014-15 to 122.11 billion in 2020-21.

Livestock Production: Per Capita Availability-India-CEIC

Egg: Per Capita Availability data was reported at 90.000Unit/Annum in 2021. This record an increase from the previous number of 86.000 Unit/Annum for 2020. Livestock Production: Egg: Per Capita Availability data is updated yearly, averaging 30.000 Unit/Annum from Mar

1951 to 2021, with 47 observations. The data reached an all-time high of 90,000 Unit/Annum in 2021 and a record low of 5000 Unit/Annum in 1956. Livestock Production: Egg: Per Capita Availability data remains active status in CEIC and is reported by Department of Animal Husbandry and Dairying. The data is categorized under India Premium Database's Agriculture Sector.

Current Status of Poultry Business:

- Revenue in the Eggs segment amounts to US\$6.61 bn in 2023. The market is expected to grow annually by 12.54% (CAGR 2023-2027).
- In global comparison, most revenue is generated in China (US\$19,970.00m in 2023).
- In relation to total population figures, per person revenues of US\$4.65 are generated in 2023.
- In the Eggs segment, volume is expected to amount to 7,041.1mkg by 2027. The Eggs segment is expected to show a volume growth of 9.1% in 2024.
- The average volume per person in the Eggs segment is expected to amount to 3.6kg in 2023.
- Currently, the egg production in India is around 115000 million annually, which indicates that it has multiplied by 10 since the '80s, and this growth must continue in order to supply also growing population, and to increase per capita consumption, also a necessary aspect.
- Regarding the production in the different regions of India, although there are annual variations and according to the sources, the south

of India is the most producing region.

- The state of Andhra Pradesh has historically been the largest producer of eggs in the country, some years reaching 30% of the total eggs produced in the country.
- Followed by this state are Tamil Nadu, having reached 1% of the total production, as well as Karnataka, having reached 8% of the country's annual total production.

Challenges in poultry farming:

In ancient time backyard poultry farming was only the way to rear chicken for meat consumption, that poultry rearing was not so popular or important. One reason behind it may be the food supply was more than demand. But now the scenario has completely changed. Population of the world is increasing rapidly and hence the protein requirement too. For this reason poultry farming and developing is very important. But there are challenges in poultry farming which are enlisted below.

Poultry immunity, health, and production are several factors that challenge the future growth of the poultry industry. Consumer confidence, product quality and safety, types of products, and the emergence and re-emergence of diseases will continue to be major challenges to the current situation.

- **High feed cost:**
Feed price and ongoing efforts to learn more about the available substitute feed ingredients. Feed prices are certainly one of the

industry's biggest problem right now. According to ICRA, the issues facing the poultry sector include high feed costs, poor cold chain and transportation infrastructure, a high susceptibility to disease outbreaks, and extremely variable realizations that have an impact on cash flows.

- **Limited Access to the core Markets:**

It is all because of the limited access to the worldwide markets which is barrier in the way of these farmers. As they get little return on what they sale, so they never try to improve the quality of the poultry products and farms. Various significant improvements can be made in these production systems through the use and implementation of the most advanced and scientific practices.

- **Nutrition-related environmental issues:**

Nutrition -related environmental issues (excretion of nutrients such as nitrogen and phosphorus in the manure).

- **Water Issues:**

Severe issue related to water in terms of both quality and quantity.

- **Inadequate Investment:**

Developing efficient distribution system with large investments required in cold chain infrastructure and increasing market acceptability of frozen chicken are going to be the key industry drivers in long term.

- **Increased hatchability:**

Farmers in the country have moved from rearing country birds in the past to rearing hybrids which ensure faster growth of chicks, higher eggs per bird, increased hatchability, low mortality rates, excellent feed

conversion and consequently sustainable profits.

- **Old Concept:**

Some people thought that poultry farming is not a prestigious occupation. They feel Government/private service or business as their occupation. As a result poultry rearing was not becoming popular.

- **Lack of Loan Facility:**

Many people of our country are interested in starting this business but cannot proceed because of their financial conditions. Many people want to raise poultry but they can't due to lack of capital. The government should start some schemes or loan without any investment, where the interest will very low and terms and conditions should not be hectic. This system can increase poultry business.

- **Insufficient Vaccine and Medicine:**

At present we have a great shortage of poultry vaccines. Many vaccine has to import from foreign country at very high cost. We have to produce vaccine and medicine in our country. Because poultry rearing is impossible without vaccine and medicine.

- **Lack of training:**

Knowledge about poultry breed, food, management, vaccine etc. are very poor to the people of our country. The government should train the new farmer, women and unemployed young generation. The new one can be inspired through training. These training can be summarized in the following:

1. Bio security and hygiene in poultry farming, immunity and diseases control.
  2. Viral and bacterial diseases and their threats.
  3. Broiler, layer, and breeder management.
  4. Basic poultry husbandry, behavior, and welfare.
  5. Poultry product quality and hygiene.
  6. A recent update on the poultry industry.
- **Lack of poultry chicks availability:**
Due to lack of chick availability this business is not popular in village area. Govt. and private farm of our country produce very small part baby poultry per year as compare with requirement. But the annual demand is double than supply. Importing from foreign country is very expensive and risky. So govt. and private hatcheries should be established to keep this industry.
  - **Transportation:**
Road Transportation system in our country is very poor. Because of poor transportation and poor road condition, many a time there is a delay in arrival of day old chicks, feed delivery or medicines and vaccines.
  - **Lack of organized Marketing:**
As there is no easy method of poultry transportation and marketing of eggs and meat, almost all farmer sell their product through middle man where this middle man becomes more profitable than end user and farmer. During transportation losses can occur as the bird can die or egg breakage will

be there which increase the rate of meat and egg. So, sell the poultry products by considering accurate transportation method, grading, weight etc. The main marketing problems are - Low market price to poultry birds and eggs., Low price of cull birds and insufficient facilities of export of poultry production.

- **Loss by Predators:**
Picking of chicks and birds by its natural enemies like crow, kite, mongoose, and snake is a common event of poultry farming. Proper care is needed to protect the birds from these predators by net fencing or iron wire fencing.
- **Future outlook for poultry Sector:**
Potential is great! Around five crores population is dependent on poultry farming directly or indirectly. Around five million MT of poultry meat was produced in 2019 (85000 crores worth), but per capita consumption is still at 3.4 kg. Around 109 billion eggs were produced in same period (45000 crores worth), but per capita availability is 80 eggs only.
- **Conclusion:**
Although the poultry farming business in India is large and profitable, there are many challenges facing the poultry farming business. For i.e. environmental Problem, Lack of a uniform and effective national meat quality testing system and laboratory, Unavailability of labor training, Inadequate provision by

the government to create and promote Indian brands of healthy poultry products, etc. The government should take initiative and solve the problems in poultry business. Poultry business has huge employment potential. The future of the poultry business is sure to be bright due to India's growing population.

• **References:**

Books:

1. Sabale R.N., "Krushi-Ghatak", Anmol Prakashan Pune. Edition-2010, P.P. 174,175,179.

Website:

- www.pashudhanpraharase.com,
www.agrifarming.in, www.fao.org,
www.macl.or.ug.poultry,
www.provisioneronline.com,
www.poultry.care,
www.vedantu.com,
www.ncbi.nlm.nih.gov,
www.insightsriindia.com,
www.expertmarketresearch.com,
www.ibef.org, www.ceicdata.com,
www.statista.com,
www.veterinariadigital.com,
www.in.virbac.com,
www.poultrytrends.in,
www.thepoultrypunch.com,
www.krishisewa.com

साहित्य : समाज
आणि
प्रसार माध्यमे

संपादक
डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

साहित्य : समाज आणि प्रसार माध्यमे
■ डॉ. प्रतिभा जाधव

■ प्रथम आवृत्ती दि. २७ फेब्रुवारी २०२३.

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि. कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 300/-

ISBN - 978-93-95494-27-4

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष

डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,पेठवडगाव, जि.कोल्हापूर
४१६११२. ,८३२९८१२०१२.,sarjerao9227@gmail.com

प्रास्ताविक :

मानवी जीवन व्यवहारामध्ये भाषा हा घटक अपरिहार्य स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे भाषेशिवाय मानवी जीवन परिपूर्ण रूप धारण करू शकत नाही. 'ध्वनी आणि अर्थ' याची विशिष्ट रचनेद्वारा सांगड घालणारी यंत्रणा म्हणजे भाषा अशी भाषेविषयीची सर्वसाधारण व्याख्या केली जाते. जीवनाचा सर्व क्षेत्रातील व्यवहार पूर्ण करण्याकरिता मानवाला भाषेचा आधार घेणे भाग पडते.इतकेच नव्हे तर मानवाला स्वप्न पडते ते सूत्र भाषा माध्यमातूनच, ती दिवसरात्र विचार करतो. भाषेच्या सहाय्याने निसर्गसृष्टीमध्ये वास्तव्यास असलेल्या प्राणीमात्रांच्या तुलनेने मानव प्राण्याने स्वतःची जी प्रगती करून घेतली आहे, त्याचे मूळ भाषा माध्यम हेच असल्याचे दिसून येते.मानवी जीवनाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये भाषा हेच माध्यम वेगवेगळ्या पातळीवरती वापरले जाते. भाषेची संकेतप्रणाली स्पष्ट करताना, मु. श्री. कानडे संपादित, 'मराठीचा भाषिक अभ्यास या ग्रंथामध्ये पुढील विवेचन केले आहे, "भाषा ही देखील एक संकेत प्रणालीच आहे.ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहे.म्हणजे भाषेची संकेतव्यवस्था ध्वनीसंकेतांवर आधारलेली असते. इतर संकेतप्रणालीच्या तुलनेने भाषा ही अधिक सुटसुटीत, लवविक, वैविध्यपूर्ण, उपयुक्त आणि केव्हाही सहज वापरता येणारी संकेतप्रणाली आहे.भाषेचे माध्यम असलेला ध्वनी अनेक गुणवैशिष्ट्यांनी युक्त असतो.ध्वनीच्या गुणकारकतेमुळे भाषा ही सर्वाधिक उपयुक्त संकेत व्यवस्था झाली आहे."१अशाप्रकारे ध्वनी संकेतांच्या माध्यमातून बऱ्या झालेली मराठी भाषा वेगवेगळी गुणवैशिष्ट्ये अंगी बाणून मानवी जीवन व्यवहारामध्ये व्यापक भूमिका बजावताना दिसते.वास्तविक पाहता मानव हा इतर प्राण्यापेक्षा खूप प्रगत आहे. त्यामुळे त्याने इतर प्राण्यांना दावणीला बांधून एक अभिमानास्पद अशा प्रकारची स्वतःची स्वतंत्र संस्कृती विकसित केली आहे.पत्रकारिता ही या संस्कृतीची एक महत्त्वपूर्ण निर्मिती आहे. माणसाला निव्वळ जीवन व्यवहारासाठी आवश्यक असणा-या

साहित्य: समाज आणि प्रसार माध्यमे

माहितीचे उगमस्थान म्हणून ती कार्य करते. याबरोबरच पत्रकारितेच्या माध्यमातून संस्कृती वापरण्याचे, आत्मसात करण्याचे व विकसित करण्याचे कार्य केले जाते. त्यामुळे वर्तमानपत्रातून प्रकाशित होणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या बातम्यांतील भाषेचे स्वरूप नेमके कसे आहे हे स्पष्ट करण्याचा हेतू प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनापाठीमागचा आहे.

वृत्तपत्रीय भाषेचे स्वरूप :

वृत्तपत्राच्या अंतरंगामध्ये प्रामुख्याने बातमी, स्फुटे, स्तंभलेखन, फिचर वृषलेखन, मथळे, अग्रलेख, फोटोखालील विधाने, व्यंगचित्रातून घडणारा संवाद इत्यादी घटक असतात. या सर्व प्रकारच्या लिखाणातून भाषा हा घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावताना दिसतो. वास्तविक पहाता, बातमी लेखनामध्ये बातमीदाराला स्वतःच्या मतदर्शनाला वाव नसतो. कमीत कमी शब्द माध्यमातून जास्तीत जास्त आशय व घटनेचे वास्तव प्रकट करण्यावरती भर दिला जातो. बातमी ही नेहमी निरपेक्ष व संक्षेपशील असल्याने समाजातील 'आज' ला कमीत कमी शब्दांच्या सहाय्याने प्रतिबिंबित करित असते. बातमी लेखनामध्ये वाचकांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची शब्दरचना केली जाते. उदा : भारत पाकिस्तान वन डे क्रिकेट मॅच असेल तर आतापर्यंतचा पारंपरिक भारत पाकिस्तान संघर्षाचा इतिहास मागे ठेवून बातमीचे प्रयोजन केले जाते. यामध्ये हिंदीत 'सरावलेल्या मराठीत 'घो डाला' या शब्दांच्या सहाय्याने व्यक्त केला जातो. बातमीकडे सर्वसामान्य वाचकांप्रमाणेच समाजाच्या वरच्या थरातील लोक व अगदी ग्रामीण भागातील एका सर्वसामान्य शेतकऱ्याला डोळ्यासमोर ठेवून शब्दरचना केली जाते. बऱ्याच वेळेस असंख्य शब्दांचा भडोमार करण्याऐवजी परिपूर्ण अशा संयुक्त क्रियापदांच्या सहाय्याने एकाच शब्दाचे प्रयोजन केले जाते. त्यामुळे बातमीलेखन करण्यासाठी वापरली जाणारी भाषाही व्याकरणिक रचनेत बंदिस्त न करता शब्दांची मोडतोड करून वाक्यरचना केली जाते जेणेकरून संबंधित घटक समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना त्यांचे सहज आकलन होवू शकेल. बदलत्या समाजवास्तवाचे पृष्ठस्तरीय व अंतस्तरीय चित्र कवेत घेवून बातमीलेखन केले जाते. वास्तविक पहाता, बातमीचे सामर्थ्य वाढते ते तिच्या वेचक नीटस, संक्षेपशील शब्दरचना व वाक्यरचनेमुळे. बातमी ही समाजवैविध्य व्यक्त करणारी असते. कारण त्या माध्यमातून अनेकांची मते असतात याबरोबरच त्यातील बातम्या या निरपेक्ष असतात.

साहित्य: समाज आणि प्रसार माध्यमे

मथळ्यांमध्ये वापरली जाणारी भाषा :

वृत्तपत्रातील मथळ्यांच्या सहाय्याने ठळक गोष्टींना प्राधान्य दिले जाते. याबरोबरच समाजभावना मथळ्यांच्या सहाय्याने तीव्र शब्दात व्यक्त होतात. मथळ्याचे नेमके स्वरूप 'व्यावहारिक मराठी' या ग्रंथामध्ये ल. रा. नसिराबादकर यांनी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले आहे, 'वाचकांचे लक्ष वेधून घेईल असा मथळा -स्मक' बातमीला देणे अत्यंत आवश्यक असते, किंबहुना बातमीची यशस्विता ही मथळ्यावरच अवलंबून असते. अगदी थोडक्या शब्दांत बातमीचा महत्त्वाचा अंश मथळ्यात यावा. शक्यतो चार पाच शब्दापेक्षा त्याची लांबी अधिक असू नये. शिवाय मथळा सोप्या भाषेत असावा. मथळ्यामुळेच वाचक बातमी वाचायला प्रवृत्त होतात. मथळा सामान्यतः ७२ पॉइंट टाइपात -सुमारे अडीच सेंटीमीटर' दिला जातो. टाईपाच्या पॉइंटवरून वाचकाला बातमीचे महत्त्व/गांभीर्य लक्षात येते."२ यावरून मथळा लेखनासाठी वापरली जाणारी भाषा व तिचे नेमके स्वरूप आपल्या लक्षात येते. वाचकांच्या मनावरतां मथळा ठसावा यासाठी इतर मजकुरापेक्षा त्याची जाही तर मोठी असावीच याबरोबरच भाषादेखील सोपी व सुटसुटीत असावी हे या माध्यमातून स्पष्ट करता येईल.

वृत्तपत्रामध्ये वापरली जाणारी भाषा ही बातमीदाराची भाषा असते. हा बातमीदार समाजाच्या वेगवेगळ्या थरातील लोकांच्या समस्या शब्दमाध्यमांच्या सहाय्याने प्रतिबिंबित करित असतो. त्यामुळे एखादी बातमी सिध्द करण्यासाठी त्याच्याकडे भाषाप्रभुत्व असणे ही वाचक अत्यंत आवश्यक आहे. एखादया ललित लेखकाची भाषा आणि बातमीदाराची भाषा यामध्ये जरी अंतर असले तरी देखील समाज हा षटक दोषांच्यासाठी संयुक्तिक स्वरूपाचा असल्याने लोकांची नेमकी भाषाशैली दोघांनाही माहिती असणे अत्यावश्यक आहे. वास्तविक पहाता, लेखकाप्रमाणे लालित्यपूर्ण, अलंकारिक, प्रतिमाबन्ध अशा प्रकारचे लेखन करण्याची आवश्यकता बातमीदाराला नसते. याबरोबरच काल्पनिक लेखन करणे ही त्याच्या दृष्टीने अनर्थकारक असते. कमीत कमी शब्दात, जास्तीत जास्त आशय आणि सत्य प्रकट करणे हे प्रत्येक बातमी लिहिणा-या बातमीदाराचे कर्तव्य असते. कारण बातमी ही समाजाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाची असते. सामाजिक वर्तनाची, कृतीची, भावनेची, परिस्थोटाची, विचारांची क्रियाप्रतिक्रियांची परिष्पण

माहिती बातमीच्या सहाय्याने समाजापर्यंत जात असते. त्यामुळे प्रत्येक बातमीला 'ह्युमन टच' असावा लागतो.

मानवी मनाचे स्पंदन जिथे जिथे आहे, तिथे तिथे परिवर्तन व बदल हे अपरिहार्य ठरते. अशा सर्वच ठिकाणी बातम्याचे अस्तित्त्व असते. बातमी लेखनासाठी निसर्गातील चमत्कार, गूढ रहस्ये, बदल जास्त महत्त्वाचे ठरतात. त्याचप्रमाणे पशू, पक्षी, प्राणी आणि मानवाच्या कृती उकतींशी त्यांच्या चांगल्या वाईट प्रवृत्तींशी, वर्तनाशी, सुसंगत, विसंगत आचारविचारांशी त्यांच्यातील सुसंवादी, विसंवादी, आणि संपर्काशी बातम्या निगडित असतात. त्यामुळे बातमी लेखनासाठी वापरली जाणारी भाषा ही देखील सर्वसमावेशक अशा स्वरूपाची असणे आवश्यक ठरते.

अग्रलेखांसाठी वापरली जाणारी भाषा :

अग्रलेखांच्या माध्यमातून समाजातील महत्त्वपूर्ण घटनाप्रसंगावर भाष्य केले जाते. हे भाष्य दैनिकाचा संपादक ज्या सामाजिक बांधिलकीतून करतो आहे ते देखील महत्त्वाचे असते. त्यामुळे त्याचे व्यक्तीमत्त्व, दृष्टीकोन, समाजाला वळण देण्याची, समृद्ध करण्याची त्याची क्षमता, हेतू, बांधिलकी यासारख्या गोष्टी अग्रलेखांसाठी महत्त्वाच्या असतात. अग्रलेख लिहिण्यासाठी वापरली जाणारी भाषा ही जोरकस प्रभावी आणि परिणामकारक हवी कारण 'अग्रलेख' हे वर्तमानकाळातील महत्त्वाच्या सामाजिक घटनांचे दैनंदिन साक्षीदार असतात. तरीही वैचारिक व व्यापक बदल घडवत तात्कालिकतेला बाजूला टाकीत, स्थिर संग्राह्य जे जे ते ते अधोरेखित करण्याचे कार्य हे अग्रलेख करतात. यामुळे स्वाभाविकच अग्रलेख हा त्या समाजाचा गाळीव इतिहास असतो. हा इतिहास प्रभावीपणे व्यक्त करण्यासाठी भाषा हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरत असतो. त्यामुळे अग्रलेखांची भाषा ही जोरकस आणि परिणामकारक असते. संपादक ही एक व्यक्ती वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून प्रतिनिधीक स्वरूपात भाष्य करित असल्याने अग्रलेख हा काळाशी समांतर असतो. त्यामुळे स्वाभाविकपणे संपादकाला हे कार्य रोजच्या रोज करावे लागत असल्याने झटपट व्यवहार करणा-या व्यवहारी भाषेला तो आपलेसे करतो. अग्रलेखांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होणाऱ्या भाषेशी संपादकाचा संबंध असल्याने शोडक्यात एका जबाबदार, विचारवंताचा आविष्कार असल्याने प्रमाण, प्रौढभाषेचा वाज हा संपादक सांभाळतो.

वृत्तपत्रातील प्रादेशिक भाषेचे स्वरूप :

वृत्तपत्र ज्या प्रदेशातून, जिल्ह्यातून, विशिष्ट भाषिक प्रदेशातून निघते तेथील लोक भाषेचा, चालीरितीचा, संकेतांचा, त्यांच्या भाषिक प्रयोगावर परिणाम होत असतो. कोल्हापूरालातून निघणाऱ्या दै. पुढारी या प्रादेशिक वृत्तपत्रात कोल्हापूरच्या लोकजीवनाशी एकरूप झालेल्या कुस्त्यांचा रंग भाषेतून सहजगत्या प्रकटतो. निवडणुकीच्या संदर्भात माहिती देणारे सदर अनेक वृत्तपत्रातून रणांगण, कुरुक्षेत्र, हे शीर्षक देवून चालविले गेले तर पुढारी या दैनिकात ते लोकसभा निवडणुकीचा 'आखाडा' या नावाने चालविले गेले. पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयींना आव्हान देणाऱ्या राम जेठमलानी यांचा उमेदवारी अर्ज भरतानाचा फोटो, त्याखाली कॅप्शन होती, लखनी मतदार संघात पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्यासमोर शब्द ठोकणारे वकील रामजेठमलानी उमेदवारी अर्ज भरताना याचा अर्थ 'आखाडा' 'शब्द ठोकणे' हे शब्द कुस्त्यांचे गाव समजल्या जाणाऱ्या कोल्हापूरच्या दैनंदिन भाषेत जसे आहेत, तसे हे त्यांच्या वृत्तपत्रीय भाषेतही आले आहेत.

वृत्तपत्रीय लेखनाने भाषा ही चल असते हे सिद्ध केले आहे कारण प्रत्येक वृत्तपत्र हे आजच्या स्वर्षेच्या युगात स्वतःचे वेगळेपण व स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी कालप्रवाहाच्या ओघात अनेक जुन्या शब्दांचा त्याग करून नव्या शब्दांचा स्वीकार करीत असते. तसेच जुन्यांचा अर्थविस्तार वा अर्थसंकोच करून, नव्या संकल्पनांसाठी नवे शब्द, मुद्दाम तयार केलेले पारिभाषिक शब्द, पारंपरिक वाक्यरचनेऐवजी नवी वाक्यावली यामुळे वर्तमानातील वृत्तपत्रांच्या भाषेचा बाज काहीसा बदललेला दिसतो. बदलत्या सामाजिक जाणिवेच्या परिणामातून वृत्तपत्राची भाषा कशी बदलते हे स्पष्ट करताना डॉ. विनिता पराजपे यांनी पुढील विवेचन केले आहे, 'बदलत्या सामाजिक जीवनातील विविध घटनांच्या बातम्या रोज वृत्तपत्रातून प्रसिध्द होत असतात. या तात्कालिक घटनांतून काही शब्द वृत्तपत्रात स्थिरावले आहेत. फॅशन शो, बलात्कार, स्वीमुक्ती, व्यक्तिमत्त्व विकास, कुपोषण, प्रदूषण पर्यावरण, पर्यटन, प्रवासी कंपन्या, गिर्यारोहण शिबिरे, सौंदर्यस्पर्धा, दहशतवाद, चंगळवाद, चंदनतस्कारी ईत्यादी शब्दांनी मूळच्या अर्थाचा विस्तार केला आहे.'³ अशाप्रकारे गरजेनुसार विविध क्षेत्रांतून वेगवेगळे शब्द आयात करून ते

साहित्य: समाज आणि प्रसार माध्यमे

रूढविषयाचे काम वृत्तपत्रांच्या माध्यमांतून केले जाते. ही भाषा जरी एकसंध नसली तरी संमिश्र अशा स्वरूपाच्या या भाषेत लोकांनी मान्यता दिली आहे. म्हणून जरी ती प्रमाणभाषा नसली तरीही आज लोकांनी तिला प्रमाणभाषा मानले आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच मराठी भाषेचा शब्दनिधी वाढला आहे हे निश्चितच. केवळ शब्दनिधीच नव्हे तर विशिष्ट क्षेत्रातील त्या भाषेचा अर्थ जावून, त्याचा विस्तार वा संकोच झाल्याचे दृष्टीपथास येते. एवढे मात्र निश्चित की, या भाषेवर केवळ नजर जरी टाकली तरी तिच्यातील समाजमनाचे दर्शन सहजपणे प्रतिबिंबित होते. त्यामुळे भाषिक बदलाचे प्रतिबिंब वर्तमानपत्रांच्या वेगवेगळ्या वातम्यांच्या व अग्रलेखांच्या माध्यमांतून उमटत राहते हे निश्चित.

वृत्तपत्रीय लेखनाचा मुख्य हेतू हा समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांचे प्रबोधन व मनोरंजन करणे हे आहे. त्यामुळे व्यावसायिक दृष्टीकोन बाळगलेल्या वृत्तपत्रांनी अलिकडच्या कालखंडामध्ये मोठ्या प्रमाणात भाषिक संक्रमणावस्था स्वीकारलेली दिसून येते. स्वाभाविकपणे एका बाजूला भाषासंकरणे वृत्तपत्रीय भाषा लोकजीवनाला जवळची होते आहे तर दुसऱ्या बाजूला ती कधीकधी चमत्कारीक वा विकृतही होते आहे. इतकेच नव्हे तर इंग्रजीच्या अति वापराचे परिणामही वर्तमान कालखंडातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमांतून स्पष्ट होतात. त्यामुळे बरेच शब्द वृत्तपत्रांनी स्वतः तयार करून ते रूढविले आहेत. हे जरी वास्तव असले तरीही लोकांच्या मनोरंजनाचा कल, त्यांचे बदलते भाषिक संदर्भ लक्षात घेवून केवळ प्रमाणभाषा किंवा केवळ प्रादेशिक बोलीभाषा असा भेदभाव न करता, दोन्हीचाही संयुक्तिक अवलंब करून आपली वाटचाल करावी लागते. पारंपारिक समाजव्यवस्थेबरोबरच वर्तमान कालखंडातील आधुनिक समाज डोळ्यासमोर असल्याने आज आणि उद्या अशा दुहेरी भूमिकेतून आपली वाटचाल करावी लागते. विविध सामाजिक क्षेत्रांबरोबरच ग्रामीण परिसरातील वेगवेगळ्या शैलभाषकांनाही सामावून घ्यावे लागत असल्याने वृत्तपत्रांना वेगवेगळे शब्द घडवावे लागतात. असे शब्द कधी भाषांतर, रूपांतर, भाषानुवाद, भाषामिश्रण, परिभाषा या वेगवेगळ्या माध्यमांतून निर्माण करावे लागतात.

समारोप :

मानवीजीवनसुखकर होण्यासाठी भाषा हे माध्यम महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. कारण भाषेशिवाय वेगवेगळ्या पातळीवरील प्रत्यक्ष जीवनव्यवहार पूर्ण होवू शकत नाही. ध्वनिसंकेताच्या माध्यमातून निर्माण झालेला भाषिक व्यवहार मानवी जीवन समृद्ध करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. वृत्तपत्रांमध्ये वापरली जाणारी भाषा ही समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांचे प्रबोधन व मनोरंजन करणे या हेतूने उपयोजिली जाते. त्यामुळे वृत्तपत्रीय भाषा ही प्रमाणभाषा व लोकभाषा यातील मधली अवस्था असायला हवी कारण हीच भाषा वर्तमान समाजव्यवहाराचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. त्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरही मराठी माणसांचे प्रतिनिधित्व करणारी ही भाषा असल्यामुळे तीच खऱ्या अर्थाने प्रमाणभाषा संबोधणे संयुक्तिक वाटते.

संदर्भ :

- १- कानडे मु. श्री.: 'मराठीचा भाषिक अभ्यास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७९पृ-९५
- २- नसिराबादकर ल. रा.: 'व्यावहारिक मराठी, फडके प्रकाशन, दुधाळी, कोल्हापूर, आठवी आवृत्ती, २००८पृ. १८९
- ३- पाटणकर जयश्री-संपा. : 'सामाजिक भाषाविज्ञान, कक्षा आणि अभ्यास संदर्भ प्रकाशन, नाशिक, प्रथमावृत्ती, २००५पृ. १४४

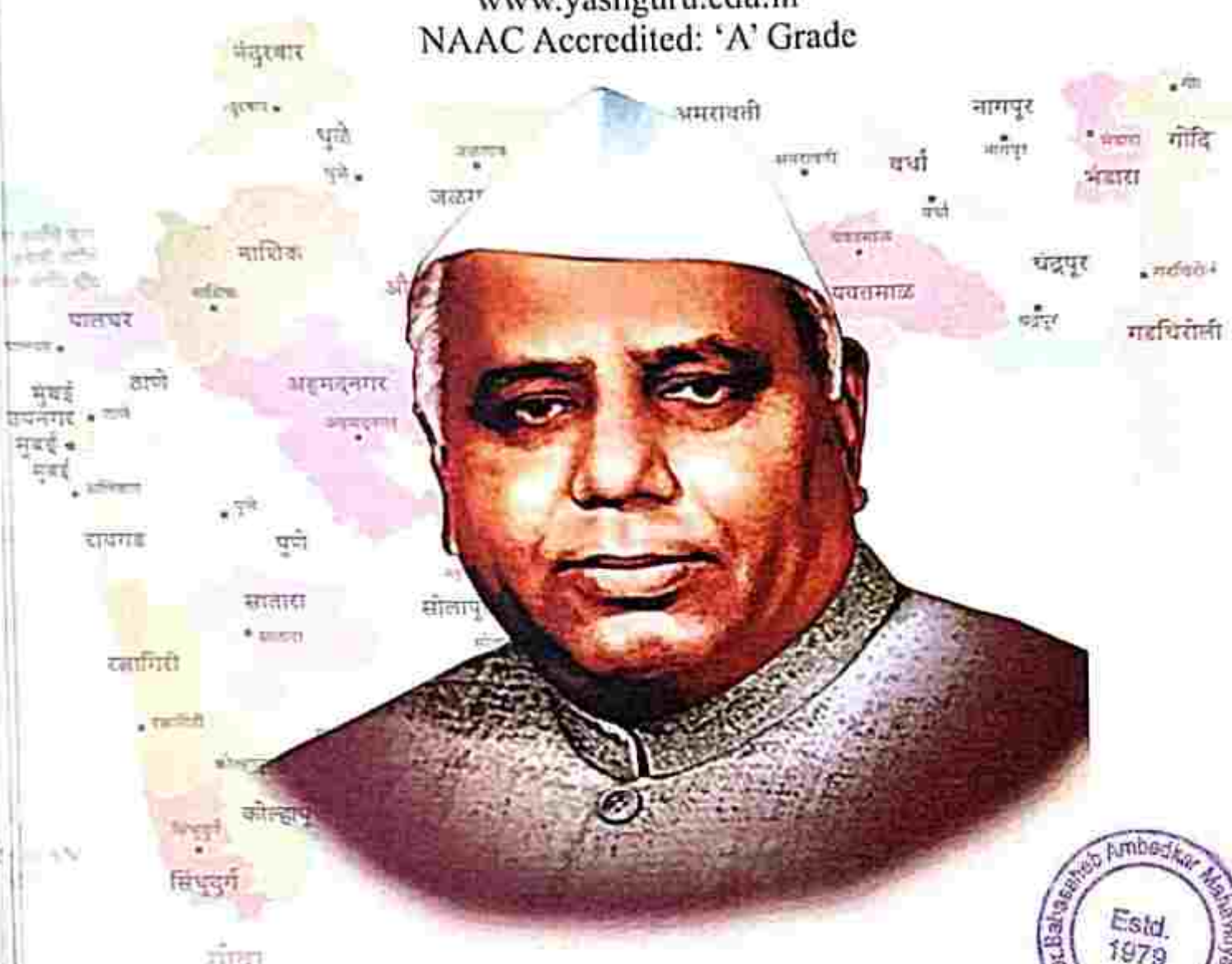
Daulat Vishwastha Sanstha's
Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni

Tal.Chandgad, Dist. Kolhapur : 416 552

email : yccggvp89@gmail.com

www.yashguru.edu.in

NAAC Accredited: 'A' Grade

National Conference
Yashwantrao Chavan
Architect of Modern Maharashtra

Proceeding Issue
18 March, 2023

Daulat Vishwastha Sanstha's

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni

Tal.Chandgad, Dist. Kolhapur : 416 552

email : yccggvp89@gmail.com

www.yashguru.edu.in

NAAC Accredited: 'A' Grade

**Yashwantrao Chavan
Architect of Modern Maharashtra**

National Conference : 18th March 2023

Proceeding Issue

● Editor ●

Dr. Jyoti J. Vatkar

Smt. Vandana G. Kelkar

अनुक्रम....

संपादकीय	
१. यशवंतराव आणि महाराष्ट्र / प्राचार्य डॉ. इस्माईल पठाण	३
२. यशवंतराव चव्हाण : रक्षा, गृह, अर्थ और विदेश नीतिकार प्रा. शिवाजी निंगोजी खरुजकर	५
३. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार / डॉ. सरला आरबोळे	१२
४. यशवंतराव चव्हाणांचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान प्रा. अशोक आलगाँडी	१९
५. आधुनिक महाराष्ट्राच्या राजकारणातील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका डॉ. ज्योती जयवंत व्हटकर	२४
६. साहित्यप्रेमी : यशवंतराव चव्हाण / प्रा. वंदना शामराव खोराटे	२९
७. यशवंतराव चव्हाणांचे लोकशाही विषयक विचार / प्रा. ए. डी. कांबळे	३४
८. यशवंतराव चव्हाण यांचे दिशादर्शक धोरण / प्रा. डॉ. शीला देशमुख	४०
९. यशवंतराव चव्हाण यांचे अर्थकारण / डॉ. जे. पी. पाटील	४४
१०. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमधील यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान श्री. गोविंद मारुती अंबी	४९
११. यशवंतराव चव्हाणांचे आर्थिक विचार / प्रा.जी.पी. कांबळे	५६
१२. सहकाराचे प्रणेते : यशवंतराव चव्हाण / प्रा. जी.जे. गावडे	६३
१३. यशवंतरावांचा पत्रसंग्रह 'विदेश दर्शन' / वंदना गोविंद केळकर	६६
१४. यशवंतराव चव्हाण यांच्या आठवणी / प्रा. संगीता किरण लोखंडे	६९
15. Role of Yashwantrao Chavan in Agricultural Development of Maharashtra / Dr. D. G. Chighalikar	७४
16. Role of Reading in Molding The Personality of Yashwantrao Chavan / Dr. Sunanda S. Shelake	76
17. Yashwantrao Chavan : Architect of Modern Maharashtra Dr. M. V. Jadhav & Prof. V. V. Kolkar	79
18. The Triumphant Visionary is his Name / Heramb R. Gadgil	84
१९. यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षण आणि शेती विषयक विचार / प्रा. जयंत घाटगे	९२
२०. संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण	९७
२१. आधुनिक महाराष्ट्राचे निर्माते / डॉ. मनोहर सुबराव कोळसेकर	१०२
22. Thoughts of Yashwantrao Chavan Shripad Sunil Tate & Dr. A. A. Patil	१०८
२३. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक कार्य / श्री. राजू वैजनाथ चिंचणगी	113
	११९

मान्यवरांचे स्वागत : प्राचार्य डॉ. बी. डी. अजळकर

परिसंवादाचे प्रास्ताविक : डॉ. जे. जे. व्हटकर

अध्यक्षीय मनोगत : मा. संजय पाटील, उपाध्यक्ष, दीलत विश्वस्त संस्था

यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षण आणि शेती विषयक विचार

संमाजशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रा. जयंत चंद्रकांत घाटगे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव

प्रास्ताविक

नवमहाराष्ट्राचे खरेखुरे शिल्पकार एक धुरंदर राजकीय नेते, सुसंस्कृत व दूरदृष्टी लाभलेल्या यशवंतरावांनी राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, संरक्षण, सहकार, शेती, औद्योगिकीकरण, लोकशाही, समाजवाद आणि परराष्ट्रीय घोरण अशा विविध बाबतीतील आपले विचार व भूमिका अत्यंत निर्भिडपणे मांडली आहे. या सर्व बाबतीतील त्यांचे विचार व भूमिका यांचा आढावा आपल्याला त्यांचे समग्र वाढमय व त्यांच्याविषयी एकत्रित केलेल्या त्यांच्या मौलिक विचार संपदेतून सहजगत्या आपणास मिळू शकते. सदर संशोधन पेपरमध्ये मी त्यांच्या शिक्षण व शेतीविषयक विचारांचा आढावा खालीलप्रमाणे घेतला आहे.

१. यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षणविषयक विचार

जागतिकीकरणाच्या काळात महागडे होत जाणे शिक्षण, शिक्षणातून आपली जबाबदारी झटकणारे शासन आणि वंचितांच्या शिक्षणाचा निर्माण झालेला प्रश्न निश्चितच भयावह स्वरूप धारण करेल यात तिळमात्र शंका नाही. याबरोबरीनेच आज सर्वत्रच प्रचंड प्रमाणत निर्माण झालेली शिक्षित तरूणांसमोरील व संपूर्ण समाजासरील बेरोजगारीची समस्या, त्याचे समाज स्वास्थ्यावर होणारे विपरीत परिणाम, ही समस्या कशी हाताळावयाची हा शासनासमोर आवासून उभा राहिलेला प्रश्न. यामागचे खरे इंगित जाणून घ्यावयाचे असेल व त्यावर काही प्रमाणाज उपाययोजना आमलात आणावयाच्या असतील तर यशवंतरावांनी शिक्षणाबाबत मांडलेल्या मौलिक विचारांचा आढावा घेण्यावाचून कोणताही उपाय आज तरी दिसून येत नाही.

शिक्षणाचे माध्यम : शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे आणि तेच का! याबाबतही त्यांनी आपली भूमिका मांडताना स्पष्ट केले आहे की, 'आमच्या येथील बहुसंख्य समाज हजारो वर्षांपासून शिक्षणापासून दूर आहे. लोकशाहीचा खरा अर्थ त्यांना समजावून सांगावयाचा असेल आणि लोकशाही मजबूत करावयाची असेल तर शिक्षण हे त्यांच्या मातृभाषेतून, भाषेतूनच दिले पाहिजे. त्यातूनच आमची जनता शहाणी होईल आणि खऱ्या अर्थाने ती लोकशाहीचे रक्षण करेल. ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा एक झाल्याशिवाय समाजाचे जीवन समर्थ होत नाही. ज्ञानभाषा एक आणि लोकभाषा दुसरी अशी

हिंदुस्थानच्या जीवनाची परंपरागत कहाणी आहे. ऋषीगुनींची आणि पंडितांची ज्ञानभाषा होती आणि जनसामान्यांची भाषा होती. प्राकृत! हे फार पूर्वी; पण नंतरही तेच झाले. मुसलमानी अंमलात ज्ञानभाषा उर्दु, फारसी, अरबी जी कधी असेल ती त्यानंतर इंग्रजी आले; आणि या देशातील ज्ञानभाषा इंग्रजी बनली. लोकभाषा अशा तऱ्हेने दुर्लक्षित राहिल्यावर लोक शहाने तरी कसे! आता स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा जनजीवन आमहाला विकसित करावयाचे आहे असे आम्ही म्हणतो तेव्हाही लोकभाषा ज्ञानभाषा नसेल तर ज्ञानभाषा ज्यांचा मक्ता होता त्यांचेच संस्कार आणि त्यांचेच साम्राज्य सांस्कृतिक जीवनामध्ये निर्माण होईल. याचाच अर्थ असा होतो की मुलांना प्राथमिक शिक्षण हे त्यांच्या मातृभाषेतूनच दिले गेले पाहिजे.' हे तत्त्व आज बहुतेक राज्यांनी स्विकारले आहे. यानंतर आपण शिक्षणाच्या स्तरांबाबत यशवंतरावांनी मांडलेल्या विचारांचा आढावा घेणार आहोत.

प्राथमिक शिक्षण : अलिगड मुस्लिम विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात केलेल्या भाषणामध्ये प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात, आपल्या नवजात लोकशाहीची मुळे खोलवर रूजविण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारात साहजिकच राजकीय महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या मनुष्यबळाची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी त्याची पुष्कळच मदत होऊ शकेल. तसे झाल्यास आर्थिक क्षेत्रातही त्याचे इष्ट परिणाम घडून येतील. शिवाय शिक्षणाच्या या प्रसारात संस्कृतीच्या प्रसाराची बीजे साठवली असून त्यामुळे मानवी मुल्ये व ध्येये आम जनतेच्या आवाक्यात आणणे शक्य होणार आहे. त्यांच्या या विचारांतून हे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्राचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास होण्यासाठी सर्वत्र प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे.

माध्यमिक शिक्षण : ७ मार्च १९६६ रोजी पुणे माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या उद्घाटन प्रसंगी बोलताना यशवंतराव चव्हाण माध्यमिक शिक्षणाविषयी म्हणाले होते, माध्यमिक शिक्षण हेच बहुसंख्या मुलांच्या जीवनातील अंतिम शिक्षण असून त्यांच्यापुढे बोलायचे झाल्यास हे शिक्षण म्हणजे त्यांच्या भावी जीवनाची खुपच मोठी शिदोरी ठरणार आहे. तेव्हा प्रश्न असा निर्माण होतो की, हे शिक्षण पुरे होत असताना, जीवनात प्रवेश करण्यासाठी लागणारी साधनसामग्री विद्यार्थ्यांच्या पदरात पडते की नाही हे सर्व पाहण्याची जबाबदारी अर्थात शासनावर आहे आणि ती आता माध्यमिक शिक्षण मंडळावर आहे माध्यमिक शिक्षण हे अर्थपूर्ण व स्वस्पर्शी असले पाहिजे. सामाजिक, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील अनेकविध प्रश्नांचा त्यात विचार असला पाहिजे. ज्यांना माध्यमिक शिक्षणानंतर उच्च शिक्षणाची संधी मिळत नाही त्यांना

माध्यमिक शिक्षणालाच आयुष्याची शिदोरी मानावी लागते आणि ती त्यांना आयुष्यभर कशी पुरेल याचा विचार माध्यमिक शिक्षण राबविणाऱ्या मंडळांनी करणे आवश्यक आहे. हा यशवंतरावांचा आग्रह होता.

उच्च शिक्षण : यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते उच्च शिक्षणाचा लाभ सर्वांना मिळाला पाहिजे. उच्च शिक्षणाविषयी ते म्हणतात की, 'आज उच्च शिक्षणाचा प्रसार होत आहे त्यामागे देशातील लोकशाहीच्या प्रसाराची प्रभावी शक्ती आहे. उच्च शिक्षणाचा लाभ जोपर्यंत फक्त मुठभर लोकांनाच मिळत होता तोपर्यंत समाजजीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात पुढे येणाऱ्यांची संख्या अगदी अल्प असे अशा परिस्थितीत बहुसंख्य लोकांची बौद्धिक वाढ खुंटल्यास सर्व समाजाची अधोगती होण्याचा धोका निर्माण होतो. म्हणून निरक्षरता व अज्ञान यात रूतून बसलेल्या लोकांच्या बुद्धीचा विकास घडवून आणून त्यांच्या अंगच्या सुप्त गुणांचा विकास होण्यासाठी त्यांना अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देऊन गुणवत्तेवर आधारलेले नेतृत्व आपण निर्माण करू शकू. तसे झाल्यास सामाजिक दर्जा, जात, कुळ यासारख्या गोष्टी हळूहळू मागे जातील आणि परिणामी आपले सामाजिक जीवन अधिक निकोप व निर्मळ होईल यात वाद नाही.' या विचारांद्वारे त्यांनी लोकशाहीच्या प्रसाराची शक्ती म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले. शिक्षण हे सर्वांगिन असावे. मुठभर लोकांची त्यावर मक्तेदारी नसावी अशी त्यांची धारणा असल्याचे दिसून येते.

तांत्रिक शिक्षण : यशवंतराव चव्हाणांनी केवळ पदवी पातळीपर्यंतच्याच शिक्षणाविषयी विचार मांडले नसून त्याचबरोबरीने तरूणांनी तांत्रिक शिक्षणाचाही लाभ घ्यावा यासाठी आपल्या विचारांच्या माध्यमातून तरूणांना कोणत्या प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे शासनाची जबाबदारी आहे हे ही विशद केल्याचे दिसून येते. या शिक्षणाबाबतचे आपले विचार विशद करताना ते म्हणतात, 'आम्ही वेगवेगळ्या प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण तरूणांसाठी उपलब्ध करून दिले पाहिजे. अशा तऱ्हेच्या शिक्षणाला आपण प्राधान्य दिले पाहिजे, ज्याला आपण केवळ 'ह्युमॅनिटीज'चे शिक्षण म्हणतो ते महत्वाचे आहे. ते मुलभूत शिक्षण आम्हांला मंजूर आहे आणि या शिक्षणाच्या बाबतीत शिक्षणाची सारी दारे उघडी करून ते खालच्या थरापर्यंत पोहचविण्याचे आमचे ध्येय असले पाहिजे. मी तर म्हणेन की या तऱ्हेच्या शिक्षणाची प्रकाश ज्योत अगदी शेवटच्या थरापर्यंत जर आम्ही नेऊ शकलो तर महाराष्ट्राची शक्ती इतकी जबरदस्त वाढेल की, त्याला कोणाच्याही मेहरबानीवर अवलंबून रहाण्याचे कारण राहणार नाही. तो स्वतःचे रक्षण करील आणि राष्ट्राचेही रक्षण करील.'

२. यशवंतराव चव्हाण यांचे शेती विषयक विचार

यशवंतराव चव्हाण यांच्या शिक्षणाबाबतच्या विचारांचा आढावा घेतल्यानंतर आपणास त्यांच्या शेती विषयीच्या विचारांचा देखील थोडक्यात का असेना आढावा खालीलप्रमाणे घ्यावा लागेल. केवळ एकाच क्षेत्रामध्ये प्रगती झाली म्हणजे विकास होतो हे यशवंतराव चव्हाणांना मान्य नव्हते तर 'सर्वांगीण विकास' हा त्यांचा पर्यायी शब्द होता. शेती विषयक त्यांच्या विचारांचा आढावा घ्यायचा झाल्यास शेतीचा प्रश्न हा या देशाचाच नव्हे तर सर्व जगालाही भेडसावत आहे. इतर क्षेत्रातील उत्पादन व शेतीमधील उत्पादन यामध्ये मूलभूत फरक आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादन हे केंद्रभूत स्वरूपाचे असते तर शेतीचे उत्पादन हे विकेंद्रीत स्वरूपाचे असल्यामुळे त्याच्या उत्पादनाच्या आघाडीवर सतत लढाई सुरू ठेवावी लागत. शेती संबंधी प्रश्नासंबंधी ते म्हणतात की, शेतीचा प्रश्न हा रावणासारखा आहे. राम आणि रावणाच्या कथेतील रावण हा दहा तोंडांचा होता. तर आमच्या शेतीचा प्रश्न हा शंभर तोंडांचा आहे! जित्ये पहावे तित्ये त्याला तोंड आहे. शेतीची रचना कशी असावी, शेतीची धारणा कशी असावी, शेतीमध्ये त्या अवजारांचा उपयोग करावयाचा आहे त्यांचे स्वरूप कसे असावे, शेतीला लागणारे भागभांडवल कोणत्या पध्दतीने द्यावे, शेतीची उपयोग कोणत्या कामासाठी करावा, शेतीवर आधारलेल्या धंद्यांचा उपयोग कसा करावा, त्याची बाजारपेठ कशी हस्तगत करावी असे शेती संबंधीचे हजारो प्रश्न आहेत.

शेतीचे महत्त्व : शेतीचे महत्त्व अधोरेखित करताना ते म्हणतात, 'कोणत्याही राष्ट्राने कितीही प्रगती केली तरी शेवटी त्यांचे पाय जमिनीवरच असतात. चंद्रावर जाण्याचा प्रयत्न करावयाचा असला तरीही त्याच्यासाठी जमिनीवर जर पाय नसतील तर चंद्राकडे जाण्याचा विचार सुचणार नाही. चंद्रावर जाणारे रॉकेट कसे तयार करावे याचा विचार शास्त्रज्ञांच्या डोक्यात चालवायचा असेल तर त्यांच्या पोटामध्ये प्रथम अन्नाचा कण गेला पाहिजे. त्याला त्याशिवाय ते काम करता येणार नाही. त्यामुळे कितीही मोठे प्रयत्न करावयाचा एखाद्या देशाने ठरवले तरी जमिनीतून निर्माण होणाऱ्या उत्पादनावरच शेवटी माणूस अवलंबून असतो.

शेतीसंबंधी नव दृष्टीकोन : शास्त्रीय दृष्टीकोन हा मर्यादीत राहता कामा नये. पाच पंधरा कापड गिरण्या काम करू लागल्या की काही कोटी लोकांना कापड मिळते, पण पाच पंचवीस ठिकाणीच शेतीचे चांगले उत्पादन काढण्याचा प्रयोग केला तर त्यामुळे शेतीच्या एकंदरीत उत्पादनात वाढ होण्याचा व त्याचा काही संबंध नाही. दहा कृषी पंडित निघाले तर, त्यांचा वैयक्तिक मोठेपणा वाढेल, पण त्यांची शेती करण्याची

पध्दती हजारो शेतकऱ्यापर्यंत पाझरत गेली नाही तर त्यांच्या ज्ञानाचा काही उपयोग नाही. शेतीचे ज्ञान पावसाच्या पाण्यासारखे सर्वत्र गेले पाहिजे. वाहणारी नदी ज्या ज्या गावांच्या काठाने जाते त्या त्या गावालाच फक्त पाणी मिळते, पण पावसाचे पाणी हे सगळीकडे जाते म्हणून पावसाच्या पाण्यासारखे शेतीचे ज्ञान सगळीकडे पसरले पाहिजे, वाढले पाहिजे आणि विविध महाविद्यालयात त्याची केंद्रे झाली पाहिजेत असा एवढा व्यापक विचार ते करत असत.

थोडक्यात, महाराष्ट्राचे प्रथम मुख्यमंत्री, देशाचे उपपंतप्रधान, विविध राजकीय पदांची धुरा आपल्या शिरावर अत्यंत लिलया सांभाळणारे, विनयशील व्यक्तिमत्व, अत्यंत दूरदृष्टी लाभलेले आणि कोणत्याही समस्येच्या मुळापर्यंत पोहचून त्याची पाळेमुळे खोडून काढण्याची क्षमता लाभलेले, अत्यंत प्रभावशाली राजकीय नेते म्हणून यशस्वी झालेले एक उमदे नेते म्हणजे माननीय यशवंतराव चव्हाण साहेब. त्यांनी आपल्या विविध ठिकाणच्या व्याख्यानांतून व तितक्याच लिलया आपल्या साहित्यातून आपले विचार मांडले आहेत. व्यक्तीच्या जीवनामध्ये शिक्षित असल्यामुळे होणारे बदल, तिच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारे दूरगामी परीणाम व अशा सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्वातून केवळ स्वतःचा नव्हे तर संपूर्ण देशाचा विकास कसा साध्य करू शकते हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. व्यक्तीच्या प्रयत्नामध्ये तितकीच महत्त्वाची भूमिका निभावणारी शेती, तिच्या समोर उभ्या असलेल्या समस्या, त्या सोडवण्यासाठी शासनाची असावी लागणारी भूमिका याबाबतचे त्यांचे विचार त्यांच्या इतर विचाराइतकेच किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या विचारामुळे व कृतीशील राजकारणामुळे आज महाराष्ट्राची संपूर्ण देशात एक वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्राला स्थिरता व प्रगतीचा वेग कायम राखण्यात यश मिळवता आले आहे याबाबत तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ सूची

१. यशवंतराव चव्हाण, 'सह्याद्रीचे वारे', मुंबई १९६२ पृ. १४०
२. श्री. ना. धो. महानोर, संकलन 'ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा', यांचे मौलिक विचार, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठाण मुंबई.
३. यशवंतराव चव्हाण, 'सह्याद्रीचे वारे'. मुंबई १९६२. पृ. १५३
४. यशवंतराव चव्हाण यशवंतराव, 'युगांतर' पुणे पृ. १६६
५. यशवंतराव चव्हाण, 'सह्याद्रीचे वारे' उपरोक्त पृ. १५६-१५७
६. डॉ. कायदे पाटील. गंगाधर वि. "यशवंतराव चव्हाण" नाशिक २००० पृ. १५२

●●●

कवी, पटकथा लेखक,
अभिनेता,
दिग्दर्शक, चित्रपट निर्माता

डॉ. नागराज मंजुळे

साहित्य - कला
विशेषांक

अं | त | रं | ग

००	संपादकीय (मनोराज)	प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन (पुणे)	०२
१.	झिंझात ताळ्यावर आणणारी 'सैराट' मधील गाणी आणि संगीत	अंजली वगळे (पुणे)	०४
२.	'भाषासंपन्न' शोधू पाहणारा 'फॅन्सी'	प्रा. डॉ. जया जिल्हेर कदम (पुणे)	०६
३.	नागराज मंजुळे : लघु 'भारी' वस्तु	प्रा. डॉ. अश्विनी आत्माराम तोरणे (मुंबई)	०९
४.	नागराज मंजुळे यांच्या 'सैराट' चित्रपटातील सामाजिकता	प्रा. डॉ. अनुराधा वसंत गुजर (पुणे)	१७
५.	'उन्हाच्या कटाविरुद्ध गुलभोहरासारखी लव्हानं पुस्तकाची कविता'	प्रा. डॉ. गणपतराव ठेंबरे (बेळगांव)	१९
६.	सैराट झालं जी.....	प्रा. मनीषा सु. नेसरकर (बेळगांव)	२१
७.	नागराज मंजुळे : एक चिंतन	प्रा. डॉ. मारोती माधवराव पुणे (जालना)	२९
८.	नागराजचा 'वेकूठ' : स्मशानातील सोनं	प्रा. डॉ. नाना झगडे (पुणे)	३४
९.	'उन्हाच्या कटाविरुद्ध' : सामाजिक वास्तव आणि सौंदर्य	प्रा. डॉ. प्रेरणा विलास उबाळे (पुणे)	३६
१०.	दिग्दर्शक नागराज मंजुळे यांचे सामाजिक धान	प्रा. डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव (नाशिक)	४१
११.	'उन्हाच्या कटाविरुद्ध' - प्रसव वेदनेची ध्याकुळता व्यक्त करणारी कविता	प्रा. डॉ. सागर अशोक पाटील (मिरज)	४५
१२.	'फॅन्सी' : कथा प्रतिक्रियात्मक संपर्काची	प्रा. डॉ. संदीप महादेव उल्हाळकर (पुणे)	४८
१३.	नागराज मंजुळे यांची सशक्त कलाकृती: पिस्तुल्या	प्रा. डॉ. सज्जराव वि. पट्टाकर (कोल्हापूर)	५४
१४.	नागराज मंजुळे यांचा मानवी मूल्यांकरीता खटाटोप	प्रा. डॉ. सनेज दत्ताणे (कोल्हापूर)	५७
१५.	चित्रपट भाष्यमाळे धान असणारा दिग्दर्शक: नागराज मंजुळे	प्रा. डॉ. सतीश मस्के (धुळे)	६०
१६.	सबाल्टर्न जाणिव्यांचा दृकभाव्य आविष्कार	प्रा. डॉ. शीतल पाचसकर भोसले (उल्हासनगर)	६२
१७.	दिग्दर्शक नागराज मंजुळे यांच्या चित्रपटातील समाजवास्तव	प्रा. डॉ. मुभाष दिनकर आहोरे (सातारा)	७१
१८.	आडवळणीचा वाटसरू 'नागराज'	प्रा. डॉ. संदीप तपासे (अहमदनगर)	७५
१९.	धितीपत्नीकडचे विद्य: झुंड	प्रा. डॉ. उज्वला यशवंत सामंत (सिधुदुर्ग)	७८
२०.	नागराज मंजुळे यांचे चित्रपट : चर्चा आणि चिकित्सा	प्रा. डॉ. केतकी प्रमोद भोसले (पुणे)	८२
२१.	काळाचा पट उलगडत, अनेक तास छेडणारा लघुपट- 'तार'	प्रा. डॉ. उज्वला लक्ष्मण जाधव - भोर (शोरामुर्ग) ..	८४
२२.	नागराज मंजुळे : लक्षात राहिलेले विद्यार्थी	प्रा. डॉ. विद्यागौरी टिळक (पुणे)	८७
२३.	पिस्तुल्या : भारतीय शैक्षणिक विकासात वडार समाजाच्या समाजस्थितीचे प्रतिबिंब	प्रा. डॉ. विशाखा संजय कांबळे (नागपूर)	८९
२४.	नाळ एक भावस्यशी चित्रपट	प्रा. डॉ. शीला दत्तात्रय गाडे (कोपरगाव)	९२
२५.	'झुंड' ने अधोरेखित केलेले काही प्रश्न	डॉ. मनोहर जाधव (पुणे)	९५

**नागराज मंजुळे यांची
सशक्त कलाकृती:
पिस्तुल्या**

प्रा. डॉ. सनेश्वर वि. पठाकार
सहयोगी प्राध्यापक,
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय पंढर वडगाव, ता.
हातकणगेले, जि. कोल्हापूर,
पिन - ४१६११२.
दूरभाष : ८३२१८१२०१२
www.nrajamangulkar.com

६६

विश्वानुभव नागराज यांनी प्रकाशित केलेले असे त्यांच्या विविध कलाकृती आहेत. अज्ञानमुक्तेच पिस्तुल्याची अर्ध पिस्तुल्याची विकसनाची असे मजबूत शक्ति आहे. अज्ञानमुक्तेच मासिकी मना आणि त्यांचे महत्त्वाची कोरीवपणा प्रकार करून अजुनच जगातच इन्व्हाही अर्थ मिळवून उर्वरितपणातुक्तेच होताने हे मंजुळे यांना सांगण्याचे आहे आणि त्यामुळेच त्यांनी लघुपटाचा शोध करताना महत्त्वाचा पुर्णका अज्ञानाचे संदेश देऊन करून लघुपट हात उभेला नेहू टोळ्या असे जटल्याच बाळा होणार नाही. केंद्रीयमधे उभेले केवलेला हात, सैराटमधील लघुपट मुलांच्या लक्षणाच पाहणे समी उभेलेले एक कलाकृतीचे संदेश देणारे असाच संदेश देणारे पाठीने हिला आहे.

प्रास्ताविक : गेल्या दशकातील एक अत्यंत चर्चीत नागराज मंजुळे, टी.व्ही. वीर प्रत्येक वनिलकर, वर्तमानपर आणि अनेक मित्राकालिक व विविध कुन्या मंचावरील कार्यक्रमात फार कमी अवकाशातच अनेक प्रतिबद्धता संपादित असे व्यक्तिमत्व म्हणून नागराज मंजुळे असे त्यांच्या बाबतीत म्हणावे लागते. अत्यंत साध्या कुंडपल (वेअर लो, कामाळा) हा लघुपट कन्वाला आलेले हे कलाकार व्यक्तिमत्व. एकूणच त्यांच्या सर्व कार्यक्रमांचे विचार केल्यानेच इतके प्रभावी व्यक्तिमत्व म्हणून नागराजपाला येईल असे वाटत नाही. मात्र विद्, चिकाटी आणि प्रबुद्ध कटाच्या जोरावर सांगून अत्यंत उच्च शिक्षाच जावून पोहचू शकतो हे नागराज मंजुळे यांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. मुलतः कवीमनचे असणारे नागराज मंजुळे त्यांच्या बालनारायणमुक्ते आश्चर्याकरक आणि कल्पना करता येणार नाही असा जीवनप्रवास पाहिल्या लो हे लक्षात येते कि असा बदलांचा प्रवास हा फार कमी लोकांच्या बाबतीत घडू शकतो आणि तो नागराज मंजुळे यांच्या बाबतीत घटत झालेला आहे.

एक प्रतिबद्धता दिग्दर्शक, निर्माता आणि कलाकार असे नागराज मंजुळे यांची ओळख आता सर्वज्ञात झाली आहे. केंद्रीय हा त्यांचा पहिला गावलेला चित्रपट (२०१३) त्यांनाच चित्रपट क्षेत्रातील सर्वच प्रकारची किर्तित मोडणारा चित्रपट म्हणजेच सैराट (२०१६) आणि २०२२ मध्ये प्रदर्शित झालेला त्यांचा कुंड हा चित्रपट. नागराज मंजुळे एक समाजमान असणारा कलावंत म्हणून ओळख करून देणारे हे सर्व चित्रपट ठरले आहेत. अनेक प्रकारची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये या चित्रपटांची असलेली आपल्याला दिसतात. जी आजही लोकांच्या मनामध्ये स्वतःच असे एक वेगळे स्थान निर्माण करून घेतलेली आजतागै दिसते. नागराज मंजुळे एक उत्तम कवी, उत्तम चित्रकार, रंगीतरी आणि केंद्र कुंडला प्रवीण असणारे व्यक्तिमत्व आणि म्हणूनच त्यांचा हा विविधभागी घटत गेलेला जीवनप्रवास त्यांच्या घराबद्दल, त्यांच्या ज्ञातीबद्दल आपल्याला विचा कायला लावणारा आहे हे मात्र निर्विवादपणे मान्य करावे लागते.

नागराज मंजुळे यांचे वर्तमानातील दैर्घ्यमान व्यक्तिमत्व तरत होण्यासाठी सर्वप्रथम ज्या कलाकृतीने मुकवात झाली ती म्हणावे पिस्तुल्या हा लघुपट. अगदी पधरा मिनिटांचा हा लघुपट मात्र त्यातील विषय अत्यंत प्रभावी आणि ताकदीने व निरुत्थाच संवतरीने मांडल्याचे दिसते.या लघुपटात आणि त्यातील सहकलाकार सुरज पवार यांच्या २०१० मध्ये राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाले आहे. या यशस्वी कलाकृतीनेच पुढील अनेक चित्रपट नागराज मंजुळे यांचे प्रसिद्धीस आले, आणि म्हणून नागराज मंजुळे यांच्या पहिल्या घराची मुकवात पिस्तुल्या या लघुपटाचे झाली आहे त्यामुळे त्यांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. अत्यंत कमी वेळेत, मिघटक पात्रांच्या अनुभवांचे देखादा मोठा विषय मांडणे हे लघुपटाचे वैशिष्ट्य असते आणि या सर्व गोष्टी पिस्तुल्या या लघुपटातच असल्यानेच तो राष्ट्रीय विजेता ठरला आहे.

भूकेचे चित्रण :

भूक ही माणसाची मुलभूत गरज आहे. तसेच माणूस नावाचा प्राणी हा भूक भागविण्यासाठीच विविध प्रकारची कामे करित असतो त्याची जगाची धावपळ ही पोटासाठी चाललेली असते. उपाशीपोटी तत्त्वज्ञानमुद्धा काम करित

जरी असे म्हणतात. त्यामुळे शरीर, मन आणि तो स्वतः स्थित राहण्यासाठी माणसाचे पोट भरणे अत्यंत आवश्यक झवते. या अर्थाने भूक ही माणसांची महत्त्वाची गोष्ट आहे. या भूकेचे अत्यंत संवेदनशील वर्णन पिस्तुल्यामध्ये वेते. प्रचंड कडक ऊन आहे आणि अशा उन्हात टोक्याचा अत्यंत बड असणारा पाटा व बरबटा घेवून गावातून पोटापाने आचार देत. एक आई आणि मुलगा (पिस्तुल्या) फिरतानाच्या प्रसंगाने या लघुपटाची सुरुवात होते दुपारची वेळ आहे आणि वाचवेळी ग्रन्थापितांच्या घरातील स्वयंपाकाचा मिक्सर वाजतल्याचा एक क्षण दाखवला आहे. या उन्हात एका घराच्या पुढे ही माता बसतेच त्या घरातील थोडे पाणी पिऊन पोटासाठी चार घंटे भिक्षा मागून आणायला जाते. इश्यात पिस्तुल्याने तयार केलेली तारेची गाडी छान्या-पित्या घरातील मुलांना हवी प्रसंगे. भाकरीच्या तुकड्यांच्या मोबदल्यात ती त्या मुलांना दिली जाते. थोडक्यात एकीकडे पोट भरण्यासाठीचा हा प्रवास आणि मोबदल्यात मिक्सरचा आवाज यातून मंजुळे यांनी एक मार्मिक नोंद दिला आहे.

विचित्र जीवनपद्धती

भारत हा अनेकविध जाती-धर्म-पंथांनी व्याप्त असून असा देश आहे जेथे जगण्यासाठी अनेक प्रकारचे उपद्रव्याप ठरणारा प्राणी म्हणून माणसाची ओळख आहे. माणसांची वेगवेगळ्या प्रकारची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये असलेली दिसून येतात म्हणून काही कमी कष्टात भरपूर मिळवण्याच्या लालसेपोटी चोरी करणे हा प्रकार अबलबतात ज्याचं वर्णन या लघुपटात येते. शाळेला गणवेश घेणेसाठी मारुती नाना पैसे देईल या भावनेने माहित नसलेल्या (चोरून आणलेल्या) मालाची रखवाली करताना पोलिसांना पिस्तुल्या सापडतो आणि त्यानंतर पोलिसांना नावे का सांगितली म्हणून (रागापोटी) पिस्तुल्याच्या आईला सांगून त्याला चोरी करण्यास शिकवले जाते. काय चोरायचे, कधी चोरायचे आणि कसे चोरायचे याचे थोडक्यात प्रशिक्षणच पिस्तुल्याला दिले जाते. त्या मोबदल्यात पहिल्या सह महिन्याची कमाई मारुती नाना बाला व नंतर त्यांच्या आईला अशी बोलणी होते. भांडी, चपला, कपडे, स्टॅडवर लोकांचे पैशांची पाकिटे इत्यादी चोरण्याची कला पिस्तुल्याला शिकविली जाते. हा प्रवासही पोटासाठीच मात्र कसा चुकीच्या पद्धतीने केला जातो याचे दिग्दर्शन यातून

होताना दिसते. सहान बुलांना त्यांच्या मनाचा विचार न करता कसे चुकीचे वर्तन करण्याला भाग पाडले जाते. या प्रचुरीचे चित्रण या प्रसंगीतून मंजुळे मांडताना दिसतात च मानस किती विचित्र जीवन पद्धतीत जगत असतात हेही अप्रत्यक्षपणे सांगून जातात.

प्रादेशिकता

पिस्तुल्या लघुपटातील प्रदेश हा सोलापूर, उस्मानाबाद या भागातील असल्याचे दिसते. या भागात प्रचंड ऊन आणि बऱ्याचअशी पोटासाठी सुद्धा अनेक समाजघटक वर्णरूप घटकताना दिसतात पैकी बडार समाजाचे चित्रण या लघुपटात येताना दिसते. भाषा बोलताना हेल, शिब्यांचा वापर, 'आई घातली, कणूच्या गाडीला नॅट पडले' इ. इ. संवादांच्या शब्दसामग्रीचा कमाळीचा वापर मंजुळे यांनी या लघुपटात केलेला आहे. बडारी भाषेचा वापर हे वैशिष्ट्य अत्यंत जाणीवपूर्वक काही शब्दांचा आणि वाक्यांचा वापर करून हा लघुपट सशक्त बनवण्याचे मंजुळे यांचे कसब यातून दिसून येते.

कोवळ्या बालमनाचा विचार :

पिस्तुल्या हा लघुपट जाणवते ज्या पद्धतीने विदारक सत्य मांडतो त्याच पद्धतीने तो यामधून विषयाचे अनेक पदा उलगडत जातो. या लघुपटाच्या नायकाचे नाव पिस्तुल्या आहे आणि उत्कृष्ट बालकलाकार म्हणून त्याला

राष्ट्रीय पुरस्कारसुद्धा मिळाला आहे. या लघुपटात कोवळ्या मनाचे विविध प्रसंग चित्रित झाले आहेत. पाटा बरबटा विक्रावल्या गेलेल्या गावात पिस्तुल्याने अत्यंत कष्टाने आणि मेनापासून बनवलेल्या तारेची गाडी जवाबेळी त्या गावातल्या मुलांकडून मागितली जाते आणि मिळवळ भाकरी कालवणाच्या मोबदल्यात ती त्या मुलांना दिली जाते तेव्हा पिस्तुल्याच्या मनाची घालमेल कुणाच्या लक्षात येत नाही. इफ्तार नाही, गणवेश नाही कसा शिकणार? म्हणून शिक्षकांनी पिस्तुल्याच्या झापल्यानंतर त्याला होणाऱ्या वेदना कुणाला दिसत नाहीत. शाळा शिकायला मिळते की नाही कुणास टाऊक या विचाराने त्याचे बालमन रस्त्यावरील छोट्या-छोट्या दाटांनी आपल्या बहिणीचे तो नाव काढतो यावेळचे त्याचे मन कोण ओळखत नाही. ईच्छा नसतानासुद्धा त्याला चोरी करण्यासाठीची तयारी त्याचे पाव बांधून त्याला त्रास देवून त्याची ककुली घेतली जाते यावेळी त्याच्या मनाची झालेली तगणगी कुणाच्या

लक्षात घेत नाही. मंजुळेसारख्या एका संवेदनशील कवीमनाचे एक बालमनाचे किती विविध कंगोरे असतात ते या लघुपटातून विजित केले आहेत. अत्यंत संवेदनशील बालमनाचा हाव या लघुपटात अत्यंत चपखलपणे घेतला आहे.

शिक्षणविषयक आकर्षण/ओढ :

शिक्षण हा माणसाच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक असणारा भाग आहे. या लघुपटाचे लेखक नागनाज मंजुळे आपल्या प्रत्येक कलाकृतीतून जाणीव करून देत असतात, म्हणूनच त्यांची समाजभार असणारा कलावंत अशी ओळख होताना दिसते. पिस्तुल्या या लघुपटातमुद्दा शिक्षण हे केंद्रस्थानी असलेले आपणांस दिसून येते. शिक्षकांनी पिस्तुल्याला गणवेश कसा घेणार? बाप काय करतो? असे प्रश्न विचारल्यानंतर खणीत पडून बाप गेल्याचे त्याचे सांगणं शिक्षकांनी मला समजून घ्याय आणि शाळा शिकू घावी हाच विचार जाणवतो. 'मला इक आणि गणवेश आण' या आईच्या बोलण्यातून पिस्तुल्या काहीही करून गणवेश मिळावा यासाठी आईकडे हट्ट करतो. एका पडक्या घराशेजारी

(चोरीचा) माल रखवाली करण्याकरीता मारुती नसा त्याला जिलेची खायला आणतो असे म्हटल्यानंतर पिस्तुल्या नानाला जिलेची ऐबजी पाटी पुस्तक घेवून येण्यास सांगतो. बाकेळीमुद्दा पिस्तुल्याच्या मनातील शाळा शिकण्याची आसक्ती दिसते. गावात जाताना शाळेला जाणाऱ्या मुली-मुलं त्याचेळी मनात कसंबुसं होणं तारेच्या कुंपनाजवळून प्रार्थना बघणं, ऐकणं. पिस्तुल्या प्रार्थना ऐकतानाचे दृश्य आणि त्या मुलांच्यात आणि बांच्यामध्ये तारेचे कुंपन हे औचित्य नाही तर मंजुळेनी कमालीचं वास्तव या चित्रणातून स्पष्ट केलां आहे. शिवाय लघुपटाचा शेवट जो दाखवला गेला आहे. ते म्हणजे कपड्याच्या दुकानातील चोरी करून जोरदार पळत जाणे, सुसाट पळणे, कुणालाही हाताला न लागता धावणे व दगडाला ठेच लागून पडल्यावर चोरलेला कापड म्हणजे आपल्या बहिणीच्या शाळेचा ड्रेस (गणवेश) असणे, मला गणवेश नाही म्हणून शिकता आले नाही मात्र हे माझ्या बहिणीच्या चाटवाला येता कामा नये ही अत्यंत प्राजळ आणि हृदयस्पर्शी भावना पिस्तुल्याच्या या प्रसंगातून आविष्कृत होताना दिसते.

मार्मिक शेवट

'पिस्तुल्या' या राष्ट्रीय विजेत्या लघुपटाची निर्मिती मंजुळे यांच्या चित्तनशील कृतीचे प्रारूप असल्याचे

आपल्या निदर्शनास येते. अगदी पंधरा मिनिटांच्या लघुपटात अशा काही विषयांची त्यांनी गुंफन केली आहे की हा लघुपट पाहिल्यानंतर माणूस मूत्र होतो, विचारण्या होतो आणि चिंतन करावला लागतो. या संबंध लघुपटाच्या कथानकाचा विचार करताना आपण शेवटपर्यंत छिन्न राहतोच मात्र पिस्तुल्या ठेच लागून खाली पडल्यानंतर लघुपट संपला म्हणून पाट्या पडायला लागतात त्याचेळी स्क्रीनवर जी अक्षरे येतात ती अक्षरे, ओळी या पूर्ण लघुपट बघताना निर्माण झालेल्या परिस्थितीची उत्तरे त्या ओळीमध्ये सापडतात. म्हणजेच त्या ओळी आहेत महात्मा फुले यांच्या

विद्येविना मती गेली। मतिविना नीती गेली। नीतिविना गती गेली, गतिविना चित गेले। विद्याविना रुखवले आणि इतके अनर्थ एका अविद्येने केले। या आहेत.

शिक्षण हेच माणसाच्या सर्व प्रगतीचे माध्यम आहे त्यामुळे शिक्षण घ्यायला पाहिजे. अज्ञानामुळेच पिस्तुल्याची आई पिस्तुल्याची शिकण्याची ओढ समज

शकत नाही. अज्ञानामुळेच मारुती नसा आणि त्याचे सहकारी चोरीसारखा प्रकार करून आयुष्य जागतात इत्यादी अनर्थ निव्वळ अशिक्षितपणामुळेच होतात. हे मंजुळे यांना सांगायचे आहे आणि त्यामुळेच त्यांनी लघुपटाचा शेवट करताना महात्मा फुलेचा जगन्मान्य संदेश

उद्धृत करून लघुपट एका उंचीवर नेवून ठेवला असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. फॅन्डीमध्ये जव्याने फेकलेला दगड, सैराटमधील लहान मुलांच्या रक्ताळल्या पायाचे ठसेही उदाहरणे एक कमालीचा संदेश देतात तसाच संदेश शेवटच्या पाटीने दिला आहे.

निष्कर्ष : १. नागनाज मंजुळे यांच्या जीवनप्रवास विचार करायला लावणार आहे.

२. फॅन्डी, सैराट, झुंडच्या यशापूर्वी राष्ट्रीय पारितोषिक प्राप्त लघुपट म्हणजे पिस्तुल्या.

३. बालमनावर होणाऱ्या आघाताचे चित्रण म्हणजे पिस्तुल्या.

४. संवेदनशील मनाचे दर्शन म्हणजे पिस्तुल्या.

५. शिक्षणाविषयी बालवयातील कमालीची आसक्ती म्हणजे पिस्तुल्या.

६. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे तत्त्व सांगणारा पिस्तुल्या.

ABC- New Module in NEP 2020 for Enhancing Higher Education

Mr. Ghatage Jayant Chandrakant

Associate Professor

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon,

ghatagejayant1619@gmail.com

Abstract: *The basic purpose of education is to create skill, knowledge and awareness of our glorious national heritage and the important achievements of human civilization, possessing a basic scientific outlook and commitment to the ideals of democracy, nationalism, pluralism and peace along with the cherished goals enshrined in the preamble to the Indian Constitution. For achieving these goals, Indian governments tried their best right from the establishing various commissions for giving proper direction to Higher after the implementing the policy of education in 1986 on the basis of Kothari Commission. In New Education Policy 2020 government gives main focus on higher education For implementing this policy various modules are introduced, among them ABC is one of the important module. In this paper researcher has tried to explain the meaning, process, merits and demerits of the ABC module.*

Keywords: NEP 2020, Academic Bank of Credit, Multiple Entry, Multiple Exist, Merits, and Demerits

I. INTRODUCTION

By implementing this New Education Policy government wants to face various problems created by the higher education system in our society. India, today, is facing some important problems created by the rigidity of education system, with lack of various skills in educated youth, which leads to more unemployment in coming days. Along with this, India became number one populous country in the world. This explains the necessity of thinking about providing skillful education to youth in country, by which they will become able to face various problems in their future life. For achieving this various modules were explained in the new education policy, and among them ABC is one of the most important module. The Main purpose of adopting this module was to provide student centric flexible and multiple entry-exist higher education to today's youth.

Earlier education policies of Independent India:

For creating useful higher education system various Commissions were appointed by government among them

a) Radhakrishna Commission:

This education commission was appointed under the chairmanship of Dr. S. Radhakrishna. In its report the commission set out the aims of university education as, a) higher education policies and programmes should be in line with the social purposes which we profess to serve, b) there should be sufficient unity of purpose in the diversity to produce a community of values and ideas among educated men and women, c) there should be a steadfast loyalty to the abiding elements of respect for human personality freedom of belief and expression for all citizens, d) we should preserve the values of democracy, justice and liberty, equality and fraternity, and e) The Universities should educate people on right lines to make the understanding and vision of the framers of the constitution.

Dr. D.S. Kothari Commission: This commission proposed that education should that education should a) address the problems of modern development, particularly the issues concerning self-reliance, economic growth, employment and social and national integration, b) relate to the life, need and aspirations of people, c) help improve productivity by emphasizing work experience, vocalization, improvements in scientific and technological education and research, d) be received as the main instrument of change through human development, e) contribute to social and national integration, f) modernize the society through knowledge and positive contribution, and g) include social, moral and spiritual values in the people.

Thus, higher education could set its tone in our country through Radhakrishna Commission recommendations in post-colonial-India. In fact, higher education system in our country could survive to build Universities as places of culture and of learning open to all and above all, reinforcing the theme of learning throughout life. University could participate in national development process through joining the debates with other stakeholders because of the laudable effort of both the Commissions.

Education Policy of 1986: This policy created nationwide awareness relating to positive contribution of education. This policy mentioned its objectives including a) education aims at liberation, b) education being an evolutionary force that enables both individual and collectivity to evolve various faculties and integrate them by the superior intellectual, ethical, aesthetical and spiritual powers, should aim at developing a new type of humanity, highly human and integrated, c) education should be developed as a harmonizing force, which tries to relate the individual environment and cosmos in a total harmony by purification and cultivation of various domains of outer space and inner space and d) education should be so designed as to become powerful carrier of the best of the heritage and it should therefore, aim at transmitting to the new generation the lessons of the accumulated experiences of the past for further progress in the present and future.

In India the specific objectives of higher education in 1990s are evolved as: a) To seek and cultivate new knowledge, to encourage vigorously and fearlessly in the pursuit of truth and interpret all knowledge and beliefs in the light of new things and discoveries; b) to provide the right kind of work ethos, professional expertise and leadership in all walks of life; c) to strive and promote quality and social justice; d) to foster among teachers and students and through them in society generally integrated development of values, interest in physical, emotional, rational, aesthetic, ethical and spiritual education and e) to promote synthesis of knowledge with special emphasis on unity of scientific and spiritual pursuits that would reutilize our country's heritage and promote the ideal of the whole world as one united family.

Thus the development of higher education was taken place in India. India accepted the globalization, privatization and liberalization in 1991 and as of this the needs of the society are changing very fast and India needs to develop its higher education system. So the National Education Policy was introduced in 2020. Through this policy government want to change the higher education system in India with giving main focus on higher education through following main points which includes: Institutional restructuring and consolidation, Holistic education and multidisciplinary education, Optimal learning and support for students, Internalization, Student and faculty progression, Value education in Higher education, Vocational education, National research foundation for academic research, Progression in regulatory system of higher education of higher education, Combat and stop the commercialization of higher education, Effective governance for HEI, effective leadership for HEIs.

ABC is one of the important module, which provide students a platform (having a Digi Locker account) with the opportunity to register for a unique ABC ID. It is a virtual repository of credit database built, along the lines of the National Academic Depository, created and maintained by the Ministry of Electronics and Information Technology, which "store" the credit scores obtained by students in an online platform. Students will have a dashboard where they can track their credit accumulation, transfer requests, and credit history. Students can also perform credit transfer initiation requests and a follow-up view request status effectively, just like in a traditional bank.

Background: There are some representative systems of recognition and transfer of learning outcomes in the world. Such as recognition and transfer of academic credit in the United States, European Credit Transfer System, Qualifications and Credit Framework in the United Kingdom, Australian Qualifications framer, Bank System in Australia and the Academic Credit Bank System in South Korea, all these systems have different-features and focuses.

Establishment of ABC: The University Grants Commission Regulations, 2021, in the Gazette of India on July 28, 2021, and amended in December 28, 2021 in the regulation. In the original regulation, the UGC had made it compulsory for HEIs that received 'A' grade from the NAAC or fall in the top 100 National Institutions Ranking Framework (NIRF) to register for ABC. But after the amendment, any college or university is allowed to participate in the ABC scheme. It has also brought IITs, IIMs and institutes of national importance under this scheme.

ABC Meaning: ABC is a virtual or Digital bank which stores, deposits credits earned by individual student throughout his/her academic journey. In it, students can open his/her account and get multiple options for entering and leaving college/s or university/s. The academic credits earned and Banked by student will be transferred through it. It functions like a commercial bank with students as account-holders to whom the bank provides services, including credit

accumulation, credit transfer, and credit redemption through the opening, closure and validation of accounts. Students who pursue education as freelancers can also accumulate credits. After the accumulation of credits, a student can redeem these in order to get any academic degree. It works on the principle of "anytime learning, anywhere learning, and any level learning".

Implementation: In the First Phase of implementation of NEP 2020: The credit and curricular framework is to be made applicable to the programmes UG, B.A., BSC, B.Com, and all the Non-AICTE professional UG degree programs.PG: M.A., M.Sc., M.Com and all Non-AICTE professional PG with effect from Academic year 2023-2024.

II. CREDIT FRAMEWORK UNDER THE THREE/FOUR-YEARS UG PROGRAMME WITH MULTIPLE ENTRY AND MULTIPLE EXIST OPTIONS

The structure of the Three/ Four-year bachelor's degree programme allow the opportunity to the students to experience the full range of holistic and multidisciplinary education in addition to a focus on the chosen major and minors as per their choices and the feasibility of exploring learning in different institutions. The minimum and maximum credit structure for different levels under the Three/Four-year UG Programme with multiple entries and multiple exit options is as follows:

Detailed framework of Credit-

Level	Semester	Major		Minor	OE	VSC,SEC (VSEC)	AEC, VEC,JKS	OJT, FP, CEP, CC,RP	Cum. Cr./ Sem.	Degree/ Cum. Cr.
		Mandatory	Electives							
4.5	I	4-6 (4+2)		-	2+2	VSC:2, SEC:2	AEC:2, VEC:2,JKS:2	CC:2	20-22	UG Certificate 40-44
	II	4-6 (4+2)		2	2+2	VSC:2, SEC:2	AEC:2, VEC:2	CC:2	20-22	
	Cum Cr.	8-12	-	2	8	4+4	4+4+2	4	40-44	
Exit option: Award of UG Certificate in Major with 40-44 credits and an additional 4 credits core NSQF course/ Internship OR Continue with Major and Minor										
5.0	III	6(4+2)-8(2*4)		4	2	VSC:2,	AEC:2	FP:2 CC:2	20-22	UG Diploma 80-88
	IV	6(4+2)-8(2*4)		4	2	SEC:2	AEC:2	CEP: 2 CC:2	20-22	
	Cum Cr.	20-28		10	12	6+6	8+4+2	8+4	80-88	
Exit option: Award of UG Diploma in Major and Minor with 80-88 credits and an additional 4 credits core NSQF course/ Internship OR Continue with Major and Minor										
5.5	V	8(2*4)-10(2*4+2)	4	4-6		VSC: 2-4		FP/CEP: 2	20-22	UG Degree 120-132
	VI	8(2*4)-10(2*4+2)	4	4				OJT :4	20-22	
	Cum Cr.	36-48	8	18-20	12	8-10 +6	8+4+2	8+6+4	120-132	
Exit option: Award of UG Degree in Major with 120-132 credits OR Continue with Major and Minor.										
6.0	VII	12-14 (2*4+2*2 or 3*4+2)	4	RM:4					20-22	UG Honours Degree 160-176
	VIII	12-14 (2*4+2*2 or 3*4+2)	4					OJT:4	20-22	
	Cum Cr.	60-76	16	18-20 +4	12	8-10 +6	8+4+2	8+6+8	160-176	
Four Year UG Honours Degree in Major and Minor with 160-176 credits										
	VII	8-10	4	RM:4				RP: 4	20-22	UG

6.0		(2*4 +2 or 2*4)								Honours with Research Degree 160-176
	VIII	8-10 (2*4 +2 or 2*4)	4					RP: 8	20-22	
	Cum Cr.	52-68	16	18-20 -4	12	8-10 +6	8+4+2	8+6 + 4 +6	168- 176	
Four Year UG Honours with Research Degree in Major and Minor with 160-176 credits										

Credits offered per Semester will be a Minimum 20 and Maximum 22. While minimum credits are mandatory as the National Credit Framework, the Universities can evolve the mechanism for providing Semester/ Level wise credit attainment flexibility within the broad framework.

With effect from Academic Year 2023-24, three/four years Degree Program will be introduced. Thus, the Fourth year Honors with Research program (Level 6.0) will begin with effect from Academic Year 2026-27.

Under four-year UG degree (Honors with Research), the students will work on a research project or dissertation of 12 credits in the fourth year in the respective Major Subject. The decision regarding the distribution of 12 credits in Semester VII and VIII of the fourth year will be taken by Academic Authorities of University/Autonomous College.

(d) The fourth year of the four-year UG programme will not be granted to any such college as 'natural growth'. The affiliated colleges conducting 3-year UG degree programme will seek permission to commence fourth year UG programme as extension by following the prevailing statutory procedures. However, Colleges already having permission and recognition for the PG degree programme along with UG degree programme in the same Major shall be automatically allowed to continue PG degree programme and conduct the fourth year of UG Honors Degree programme without undergoing any additional procedures. Similarly, the colleges with approved PG programme and Ph.D. Research Centre shall be automatically allowed to continue PG Programme and start the fourth year of UG Honors with Research Degree programme without undergoing any additional procedures. For students of Colleges running only three year UG Degree Programme, the University shall evolve suitable mechanisms for admission of the fourth-year honours program in other Colleges.

e) The NEP 2020 curriculum framework offers

- i) The flexibility to move from one discipline of study to another;
- ii) The opportunity for learners to choose the courses of their interest in all disciplines;
- iii) The multiple entry and exist options with the award of UG certificate/ UG diploma/or three-year degree depending upon the number of credits secured;
- iv) The flexibility for learners to move from one institution to another to enable them to have multi and/or interdisciplinary learning;
- v) The flexibility to switch to alternative modes of learning (offline, ODL, and Online learning, and hybrid modes of learning).

III. DISTRIBUTION OF CREDITS ACROSS FOUR YEARS DEGREE PROGRAMMES

In general, for the four years' bachelor's degree programme, the distribution of credits will be as follows:

(a) Major (Core) Subject comprising Mandatory and Elective Courses:

- i) Minimum 50% of total credits corresponding to Three/Four-year UG Degree- Mandatory Courses offered in all Four years;
- ii) Credit course on Major Specific IKS shall be included under Major;
- iii) Elective courses of Major will be offered in the third and/or final year.
- iv) Vocational Skill Courses, Internship/ Apprenticeship, Field Projects, Research Projects connected to Major.

(b) Minor Subject: 18-20 Credits

- i) The Minor subjects may be from the different disciplines of the same faculty of DSC Major (Core) or they can be from different faculty altogether.
- ii) The credits of Minor subjects shall be completed in the first three years of UG Programme

Copyright to IJAR SCT

www.ijarsct.co.in

(c) Generic/ Open Elective Courses (OE): 10-12 credits

i) It is to be offered in I and/ or II year;

ii) Faculty-wise baskets of OE shall be prepared by University/ Autonomous Colleges.

iii) OE is to be chosen compulsorily from faculty other than that of the Major.

(d) Vocational and Skill Enhancement Courses (VSEC): 14-16 Credits

Vocational Skill Courses (VCS): 8-10 credits, including Hands on Training corresponding to the Major and/ or Minor Subjects:

To be offered in first three years;

Whether applicable vocational courses will include skills based on advanced laboratory practical's of Major

Skill Enhancement Courses (SEC): 06 credits

i) To be offered in I and II year;

ii) To be selected from the basket of Skill Courses approved by University/ Autonomous Colleges.

(e) Ability Enhancement Courses (AEC), Indian Knowledge System (IKS) and Value Education Courses (VEC):

AEC: 08 credits

To be offered in I and II year:

English: 04 Credits:

Modern Indian Language: 04 Credits

To be offered from the Basket approved by University/ Autonomous College:

The focus for both languages should be on linguistic and communication skills.

IKS: 2 Credits

i) To be offered in I year.

ii) Courses on IKS to be selected from the basket of IKS courses approved by University/ Autonomous Colleges.

VEC: 04 Credits

To be offered in I year

Value Education Courses (VEC) such as Understanding India, Environmental Science/ Education, and Digital and Technological Solutions.

(f) Field Projects/ Internship/ Apprenticeship/ Community Engagement and Service corresponding to the Major (Core) Subject, Co-curricular Courses (CC) and Research Project

Internship/ Apprenticeship corresponding to the Major (Core) Subject: 08 Credits

Field Projects/ Community Engagement and Service corresponding to the Major (Core) Subject: minimum 4-6 credits.

To be offered in II and III years of UG Degree Programmes.

Co-curricular Courses (CC) such as Health and Wellness, Yoga education, sports, and fitness, Cultural Activities, NSS/ NCC and Fine/ Applied/ Visual/ Performing Arts: 08 credits.

To be offered in I and/or II year

Research Projects: 12 credits

To be offered in the final year for 4 year Honours with Research UG Degree.

The UGC Regulations, 2021 permit up to 40% of the total courses being offered in a particular programme in a semester through the Online Learning Courses offered through the SWAYAM platform and/ or other State Level Common Platforms which can be developed in due course with the participation of different Universities/ HEIs.

Illustrative Credit distribution structure for three/four year Honours/Honors with Research Degree Programme with Multiple Entry and Exist options:

Credit Framework under Three/Fours UG Programme with multiple Entry and Multiple Exist options:

IV. CHOICE OF MAJOR AND MINOR SUBJECTS/DISCIPLINE

(a) Major (Core) Subject is the discipline of subject of main focus and the degree will be awarded in that discipline/Subject. Students should secure a minimum 50% of total credits through Core Courses (mandatory courses, electives, vocational courses, Internship/Field Projects/ Apprenticeship/ Community Engagement Projects, Seminars,

and Group Discussion. In addition, Entrepreneurship, IDR and Research Project shall be offered in case of Honors with Research Degree) in Three/ Four Years for the award of Major Degree.

(b) Every faculty shall offer different categories of Major (core) Subjects of study;

Department Specific Core (DSC)

School Specific Core (SSC).

V. CREDIT SPECIFICATIONS

As per NCIF, the learner engaged time for 40 credits is 1200 hours.

Theory Courses: A minimum of 15 hours of teaching per credit is required in a semester.

Laboratory Course: A minimum of 30 hours in laboratory activities per credit is required in a semester.

Studio activities: Studio activities involve the engagement of students in creative or artistic activities. Every student is engaged in performing a creative activity to obtain a specific outcome. Studio-based activities involve visual-aesthetic-focused experimental work. A minimum of 30 hours in studio activities per credit in a semester is required.

Workshop-based activities: Courses involving workshop-based activities require the engagement of students in hands-on activities related to work/vocation or professional practice. Every student is engaged in performing a skill-based activity related to specific learning outcome (s). A minimum of 30 hours of workshop-based activities per credit in a semester is required.

Seminar/Group Discussion: A minimum of 15 hours of participation in Seminar/Group Discussion activity per credit in a semester is required.

Internship: Credits for internship shall be one credit per one week of internship (or 30 hours of engagement), subject to a maximum of six credits per Semester. The internship shall be monitored jointly by the faculty and Industry/Organization Mentor.

Field-based Learning/ Practices: These are the courses requiring students to participate in field-based learning/project generally under the supervision of faculty. A minimum of 30 hours of learning/projects generally under the supervision of faculty. A minimum of 30 hours of learning activities per credit in a semester is required.

Community engagement and service: These are the courses requiring students to participate in field-based learning/projects generally under the supervision of faculty. The curricular component of 'community engagement and service' will involve activities that would expose students to the society-economic issues in society so that the theoretical learning can be supplemented by actual life experiences to generate solutions to real-life problems. 30 hours of contact time per credit in a semester along with 15 hours of activities such as preparation for community engagement and service, preparation of reports, etc., and independent reading and study. Thus, the total learner engaged time would be 180 hours for a 4-credit course.

VI. ABC, ADMISSION SYSTEM, MULTIPLE ENTRIES AND EXIST PATH AND LATERAL ENTRY

(a) Enrolment of Students and Registration of Colleges on ABC

Steering Committee noted that all State Universities have registered on ABC. Now they must promote all affiliated autonomous colleges to register on ABC. Since Credits awarded to a student for one programmes from an institution may be transferred/redeemed by another institution upon the student's consent through ABC, it is essential that all students should get enrolled on ABC, create ABC ID and share these ABC ID with Academic Institutions where they are enrolled. Credits Earned by the student will reflect in the student ABC account.

(b) Multi-institutional learning permission: The student shall be allowed to earn some credits from the institutions/college other than the Main/ Parent College i.e. a college where students earn all their major credits (more than 50%) including credits for the core subject. Students enrolled in the three/four year degree programmes may avail of other elective credits from two different colleges affiliated to the same University and/ or online courses available within the 40% cap mentioned by UGC.

(c) Multiple Exits: Students will have the flexibility to enter a programme in odd semesters and exist a programme after the successful completion of even semesters as per their future career needs.

Students existing the First Year programme after securing minimum 40 credits will be awarded UG Certificate in the relevant Discipline/Subject provided they secure 4 credits in work based vocational courses or Internship/

Apprenticeship offered during summer vacation in addition to 6 credits from skill-based courses earned during summer vacation in addition to 6 credits from skill-based courses earned during first and second semester.

Students existing the Second Year Programme after securing minimum 80 credits will be awarded UG Diploma in the relevant Discipline/ Subject provided they secure additional 4 credits in skill based vocational courses offered during summer vacation after first year or second year.

Students existing the 3-year UG programme will be awarded UG Degree in the relevant Discipline /Subject upon securing minimum 120 credits.

Exist options shall be provided with Certification, Diploma and basic Bachelor's degree to the students at the end of the second, fourth and sixth semester, respectively, in the four-year degree programme. Students will receive a Bachelor's degree with Honors/Honors with Research on successfully completing all eight semesters of the UG Programmes either at a stretch or with opted exists and re-entries.

(d) Re-entry or Lateral Entry: Students, opting for exists at any level, will have the option to re-enter the programme from where they had left off, in the date of admission to first year UG. Re-entry at various levels for lateral entrants in academic programmes shall be based on the earned and valid credits as-deposited and accumulated in the Academic Bank of Credits (ABC) through Registered Higher Education Institutions (RHEI) and proficiency test records. Lateral entry into the programme of study leading to the UG Diploma/Three year UG Degree/ four-year Bachelor's Degree with Honors/Research will be based on the validation of prior learning outcomes achieved and subject to availability based on intake capacity.

(e) Eligibility for admission to the fourth year of four-year Honors with Research Degree Programmes as per UGC guidelines: Minimum CGPA of 7.5 or minimum 75% at three year degree.

Benefits of ABC for learners

According to Ojha, (2021) and Jebaraj, (2021) it promises numerous benefits to the learners which include: It provides the option of transfer of earned credits to the students on pursuing courses of their choice and interest. It helps the students enjoy academic flexibility and freedom, It is a step towards promoting inclusion of all students. It will enable students to study and engage in a course/s based on their interest, need and choice. It will help in transfer, accumulation and redemption of credits. It gives freedom to students to choose institution of their choice. It will help students to select the pace and timing of the course as per their need. It promotes student-centric and friendly approach in higher educational levels of academic system. It will support students to choose courses of certain specializations instead of undergoing the traditional courses. It supports life-long learning.

VII. CONCLUSION

Indian government wants to drastically change the rigid nature of higher education to face various problems in it, so the New Education Policy 2020 initially accepted by higher education institutions. In this ABC is most important module which provides students centric approach and total flexibility for students to choose any course which applies important to them. It also provides students to take higher education through enrolling for any desired course and complete it with required credits. However, there are certain challenges such as risk of dilution, loss of academic rigor, possible adverse impact on the educators, presence of digital divide, lack of digital knowledge and skills among students. Most important hurdle in its implementation is that the concerned authority, itself have not proper knowledge about its implementation. If Indian government seriously wants to become knowledge hub in the world, it becomes its duty to provide essential knowledge about opening Digi-locker to students, train the faculties about its benefits and provide essential infrastructure and other requirements to higher education institutions.

REFERENCES

- [1]. Academic Bank of Credits (2020), Ministry of Education Government of India.
- [2]. Ojha, S. (2021). How UGC's proposed new academic credit bank will help students earn their degrees. The Mint, <http://www.livemint.com/education/news/how-ugc-supported-new-academic-credit-bank-will-help-students-to-earn-degrees11611719860926.html>

- [3]. Mpoahnty, K. B. (2022, January 12), IITS, IIMS: brought under academic bank credit frame work. Telegraph <https://www.telegraphindia.com/India/its-iims-brought-under-academic-bank-credit-of-credit-framework/cid/1847192>.
- [4]. Tiwari, P. R. (2021, August 7) The academic bank of credits. The Pioneer
- [5]. <https://www.dailypioneer.com/2021/columnists/the-academic-bank-of-credits.html>
- [6]. Dr. Allam Joseph Praveen Kumar (2022/11), 'Academic Bank of Credit-A Paradigm Shift in Transformation of Education: A Study' Indian Journal of Multidisciplinary Education Research.
- [7]. Dr. Sharad Phulari, Dr. Amruta Powar, Shruti Dessai and Siddesh Lokhande, (April 2022), National Education Policy-2022 'Academic Bank of Credits-Meaning, Process, Merits-Demerits.' International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology.'
- [8]. Dr. Vinay Chandra Pathak, (2022). 'Academic Bank of Credit, an initiative for the Flexibility in India's Higher Education System' International Journal of Creative Research Thoughts.
- [9]. Seelgeeta Ohha, (27 January 2021), 'How UGC proposed new academic credit bank will help to earn degrees' Mint News.
- [10]. Sandeep Sancheti (2020, August 13), 'An ABC to script your own education' Times of India.
- [11]. Education Commission (Radhakrishnan), 1949 Report.
- [12]. Kothari Commission, 1964 Report.
- [13]. National Education Policy, 1986 Report.
- [14]. Sansana inaNa-ya k'maaMk: enaf-pl -2022/p' .k 09 /iva.iSa 3' iSalanaa , idnaaMk 20 eip'la, 2023

ISSN 2249-0817 WARUL

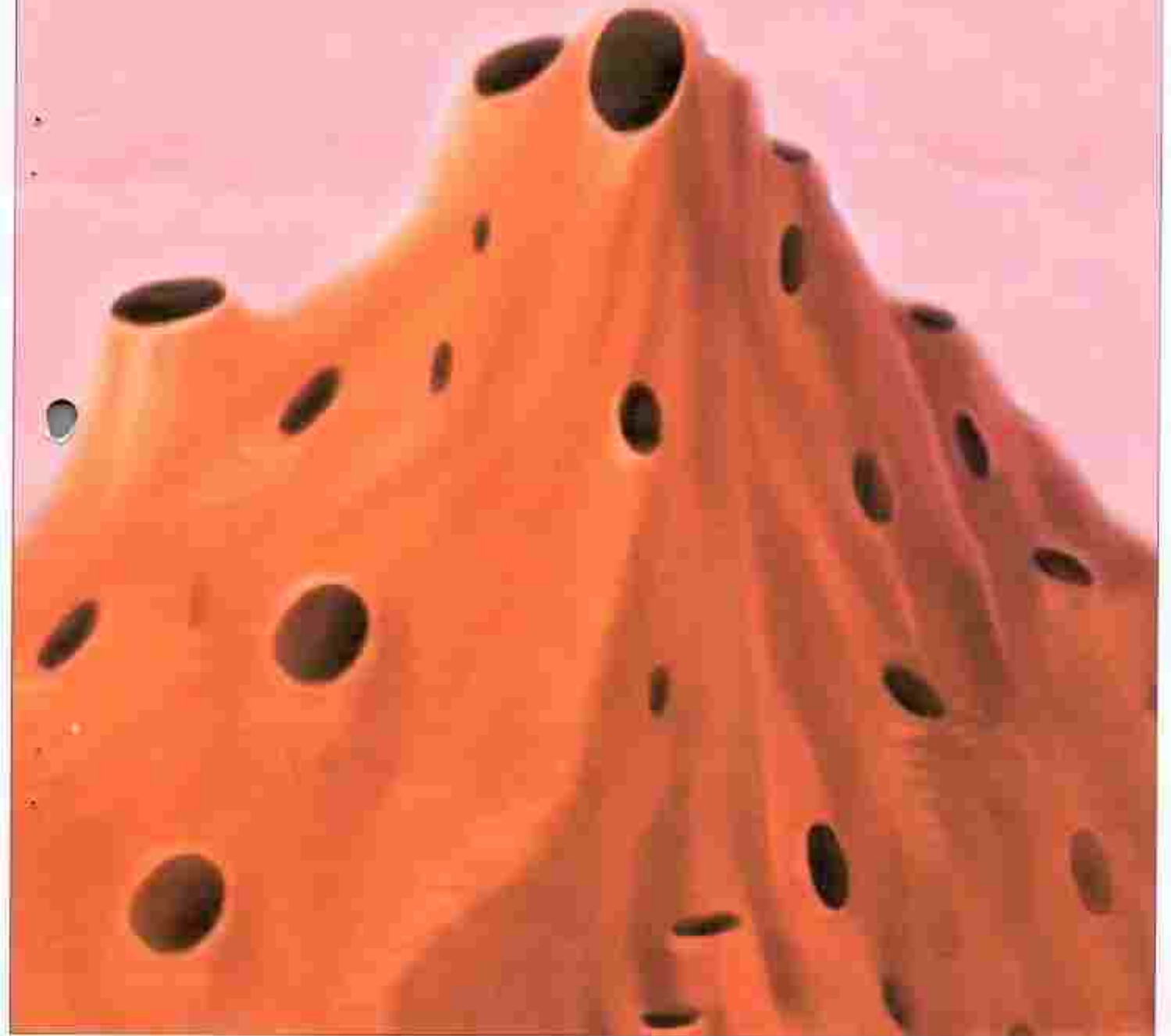
वारुळ

(त्रैमासिक)

वर्ष १५, अंक ३

जून/जुलै/ऑगस्ट २०२३

संपादिका : डॉ. सौ. कमल दणाणे

वारुळ (त्रैमासिक)

वर्ष १५ वे, अंक ३,

जून/जुलै/ऑगस्ट २०२३

वारुळ

(नवनिर्मिती आणि समीक्षेच्या
प्रवाहांना वाहिलेले वाङ्मयीन त्रैमासिक)

संपादक :

डॉ. सौ. कमल दणाणे

कार्यकारी संपादक :

डॉ. सतेज दणाणे

सल्लागार मंडळ

मा. योगीराज वाघमारे

डॉ. रवींद्र ठाकूर

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे

डॉ. अविनाश सांगोलेकर

डॉ. वसंत शेकडे

डॉ. जी.पी. माळी

डॉ. महेंद्र कदम

डॉ. रणधीर शिंदे

डॉ. पृथ्वीराज तौर

डॉ. कैलास अंभुरे

साहित्य पाठविण्याचा पत्ता

डॉ. सौ. कमल दणाणे, संपादक, 'वारुळ'

द्वारा - एस. पी. चव्हाण

युनिट नं. १ प्लॉट नं. १

अंबाई डिफेन्स कॉलनी,

कोल्हापूर - ४१६००८

वार्षिक वर्गणी - रु. २००/-

पंचवार्षिक वर्गणी - रु. ५००/-

ह्या अंकात,

- 'स्त्रीसुक्त' मधील
स्त्रीवादी विचार
- डॉ. सर्जेराव पद्माकर
- दोन मित्र जणू
ओळखीच्या पाऊलखुणा!
- ऋता मनोज ठाकूर
- धरिला पंढरीचा चोर
- अशोक अर्धापूरकर
- रूप, तंत्र आणि घटीत आठवणींच्या
त्रिमितीतून साकारलेले ललित गद्य:
पाय आणि वाटा
- प्रा. साईनाथ पाचारणे
- मानवी कृत्रिम जगण्याचे आभासी
सटायर: काळमेकर लाइव्ह
- डॉ. श्रीकांत पाटील
- 'बुद्धाची उजेडवाट'
एक मौल्यवान मित्रग्रंथ.
- विनय मिरासे (अशांत)
- प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ
- डॉ. राजेंद्र खंदारे
- यशवंतराव चव्हाण यांची
राजकीय जडण - घडण
- डॉ. मनोज साताप्पा जाधव

(हे त्रैमासिक मालक / प्रकाशक / संपादक / कमल दणाणे यांनी पौर्णिमा प्रिंटिंग प्रेस, कोल्हापूर येथे छापून
युनिट नं. १, प्लॉट नं. १, अंबाई डिफेन्स कॉलनी, कोल्हापूर येथे प्रसिद्ध केले.)

‘स्त्रीसुक्त’ मधील स्त्रीवादी विचार

– डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठवडगांव, जि. कोल्हापूर

स्त्रियांच्या सम्यक स्वातंत्र्याचा विचार स्त्रीवादात अपेक्षित असतो. स्त्रियांच्या हक्काची भूमिका घेणे म्हणजे स्त्रीवाद असे म्हटल्यास ती भूमिका सर्वांगीण असणेही तितकेच महत्त्वाचे ठरते. जर ती भूमिका तशी नसेल तर स्त्रीवादाचा विचार हा एकांगी ठरेल. भारतीय पारंपरिक सामाजिक विचारात स्त्रियांकडे एक उदासीन आणि परावलंबी व्यक्ती म्हणून पाहिले जाते. तर पुरुषाला कृतिशील, स्वतंत्र व्यक्ती मानले जाते. पुरुष हा पोषणकर्ता असल्याने त्याच्या मर्यादांचे क्षेत्र विस्तीर्ण असते. मात्र स्त्री ही चूल आणि मूल एवढ्याच मर्यादित असते. त्यामुळेच लग्न आणि कुटुंब यांसारख्या पायाभूत सामाजिक संख्या स्त्रियांना दुय्यमत्त्व देताना दिसतात. आधुनिक काळाचा विचार केल्यास वरील पारंपरिक विचार आता मागे पडू लागल्याचे दिसते.

पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यामध्ये भावनिक, बौद्धिक अथवा मानसिक

भिन्नत्व नसते, असे आधुनिक स्त्रीवाद मानतो. त्यामुळे स्त्री ही पुरुषांपेक्षा वेगळी ठरते. हे वेगळेपण किंवा भिन्नत्व हे स्त्रीवर सामाजिकदृष्ट्या लादल्या गेलेल्या सामाजिक मुल्यांचे प्रतिबिंब असते. अशा प्रकारच्या सामाजिक मुल्यांमुळेच स्त्री ही पुरुषांपेक्षा वेगळी ठरते. या वेगळेपणाचा पाया कोणता तर, स्त्रीची शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये व तिच्या लैंगिक भूमिकांबद्दल असणारा सामाजिक साचेबंदपणा हा होय. जैविकदृष्ट्या ‘स्त्री’ ही पुरुषांपेक्षा वेगळी ठरत असली तरी माणूस म्हणून असणारी समता तिला अपेक्षित आहे.

अमेरिका, युरोप, ऑस्ट्रेलिया व जपान यांसारखा पाश्चात्य देशात १९६० च्या दशकातच स्त्रीमुक्तीसाठी लढणारे अनेक गट निर्माण झाले. भारतीय पातळीवर याचा प्रभाव १९७५ नंतर दिसून येतो. पाश्चात्य स्त्रिया आणि भारतीय स्त्रिया यांचे प्रश्न भिन्न असले तरी ‘स्त्रीसमानता’ हा मूलभूत विचार सर्वत्र समान असल्याचे दिसते. भारतीय

सामाजिक पातळीवर विचार केल्यास आजची भारतीय स्त्री पारंपरिक मूल्यांना नाकारून आपल्या भोवतालाकडे सजग दृष्टीने पाहताना दिसते. ती चूल आणि मूल या पारंपरिक विचारात न अडकता पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात आपला वेगळा ठसा उमटवताना दिसते आहे. या अनुषंगाने प्रसिद्ध लेखक लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'स्त्रीसूक्त' या ललित लेखनातील स्त्रीवादी विचारांचा आढावा या लेखाद्वारे घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतीय समाजव्यवस्था धर्माच्या आधाराने अनेक वर्षे उभी असून लिंगसमानतेत जाणीवपूर्वक भेद करणारी आहे. धर्मग्रंथातील प्रामाण्यांच्या आधारे माणसाला उच्च-नीच ठरवणारी अशी आहे. त्यामुळे माणसाच्या कर्तृत्वापेक्षा, गुणकर्मपेक्षा त्याच्या जातीवरून त्याचे श्रेष्ठत्व ठरवणारी आहे. अपसुकच धर्मव्यवस्था आणि पुरुषसत्ताक सामाजिक नैतिकतेच्या निकषांवर स्त्रिला दुय्यम स्थान मिळाले. धर्मव्यवस्थेचे कायदे आणि पुरुषी मालकीची भावना यातून 'स्त्री' दुय्यम मानली जाऊ लागली, तिच्या स्वातंत्र्याच्या कक्षा आणि अधिकारांची क्षेत्रे संकुचित झाली. ती निव्वळ भोगवस्तू ठरली व हळूहळू ती परावलंबी झाली. एका बाजूने स्त्रीचे देवी, आदिशक्ती म्हणून उदात्तीकरण केले गेले तर दुसऱ्या बाजूने

तिला शोभेची वस्तू, वासनापूर्तीचे साधन, पायाची दासी म्हणून तिची अवहेलना केली. धर्मपुरोहित आणि शास्त्रकारांनी तिला लिंगभेदाच्या आधारे सामाजिक, सांस्कृतिक पातळीवर गुलाम करून टाकले.

वेदकाळात भारतीय समाजात स्त्रीसमानता होती असे दाखले वारंवार दिले जातात. जर वेदकाळात स्त्रीसमानता होती तर मग नंतरच्या काळात स्त्रीची अवस्था अशी का? या प्रश्नाच्या उत्तराचा शोध घेतल्यास मनूने त्याच्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथामध्ये केलेली व्यवस्था हे उत्तर सापडते. त्याने या ग्रंथात अनेक स्त्रीविरोधी कडक कायदे केले. तेव्हापासून स्त्रियांच्या समता आणि स्वातंत्र्याचे अधिकार संपुष्टात आले. त्याने निर्माण केलेली स्त्रीविषमतामूलक विचारसरणी हजारो वर्षे इथल्या पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने जपली त्यामुळे आज २१ व्या शतकातही भारतीय स्त्री लैंगिक हिंसाचार आणि सामाजिक विषमतेचा बळी ठरताना दिसते.

लक्ष्मीकांत देशमुख हे वाङ्मयप्रांतातील नाव एक सजग आत्मभान जपणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणून सर्वपरिचित आहे. तितकेच ते स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करणारे लेखक आहेत. त्यामुळे 'स्त्रीसूक्त' या ललित लेखनातून त्यांनी व्यक्त केलेला स्त्रीवादी

विचार पुरुषप्रधान व्यवस्थेला चिंतन करायला लावणारा अशाच पद्धतीचा आहे. स्त्रीसूक्त मधील प्रत्येक स्त्रीला पाहिल्यास आजची स्त्री तिची समतेची लढाई कशी आणि कोणकोणत्या पातळीवर लढते आहे. हे आपल्या लक्षात येते. 'समता' हा स्त्रीचा मुलभूत अधिकार आहे आणि तो तिला मिळालाच पाहिजे यासाठी लेखक आग्रही असल्याचे दिसते. 'स्त्रीसूक्त' च्या प्रस्तावनेत स्त्रीवादाची व्याख्या करताना ते लिहितात, 'जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लिंगभेद न होता खिला पुरुषांइतकीच संधी व अधिकार कोणताही संघर्ष न होता विनाअट व विनाशर्त मिळाले पाहिजेत' यावरून समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, प्रगतीसाठी स्त्री-पुरुष समानता ही काळाची गरज असल्याचे त्यांचे प्रतिपादन वर्तमान जीवनाची आवश्यकता स्पष्ट करताना दिसते.

महात्मा फुले आणि माता सावित्री यांच्या अथक परिश्रमामुळेच भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. ती शिकली व त्यामुळे तिला आपल्या स्वत्वाची जाणीव झाली. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्री शिकून स्वावलंबी झाली असली तरी तिचा आवाज दाबला गेला आहे. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला ती उघडपणे नकार देऊ शकत नाही. परंतु लक्ष्मीकांत

देशमुखांनी चित्रीत केलेल्या स्त्रिया अन्यायकारी व्यवस्थेच्या विरोधात उभ्या राहतात. अन्यायी व्यवस्थेला नकार देताना दिसतात, आपण स्त्री असलो तरी माणूस आहोत हे त्या आपल्या कर्तृत्वाने सिद्ध करून दाखवितात. स्त्रीसूक्तमध्ये येणाऱ्या रागू, सोनपरी, बेबी, गिता, किरण इत्यादी आणि इतर स्त्रिया प्रातिनिधिक स्वरूपात विचारात घेतल्यास हे आपल्या लक्षात येईल. आपल्या पोटात वाढणारा गर्भ हा मुलीचा आहे म्हणून तो खाली करणे हे गैरच किंवा ते अनैसर्गिकच नाही तर स्त्रीजातीसाठी कमीपणाचे आहे. आपल्याच स्त्रीजातीचा आपण वैरी होऊ नये असा अनुभवाचा सल्ला देणारी राजूची आई आपल्यास नकार देण्याचे धाडस निर्माण व्हायला पाहिजे यासाठी तिला मानसिक बळ देते. त्यामुळेच मुलगा हाच वंशाचा दिवा असतो या सासूबाईच्या पारंपरिक समाजाला ती नकार देते. एका आईने आपल्या मुलीला दिलेला हा सल्ला म्हणजे स्त्रीसमतेचे हे पहिले पाऊलच होय असे वाटते.

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रीकडे आजही एक भोगवस्तू म्हणूनच पाहिले जाते. तिच्या स्वभावाचा, मानसिक सौंदर्यापेक्षा शारीरिक सौंदर्याच्या मापदंडातून तिचे व्यक्तिमत्त्व ठरले जाते. स्त्रिची गुणवत्ता ठरविताना

तिच्या शारीरिक, बाह्य सौंदर्यपेक्षा तिच्या मानसिक सौंदर्याचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विचार मात्र वर्तमान समाज करताना दिसत नाही. आपण कितीही आधुनिक झालो तरी आपली पारंपरिक मानसिकता बदलत नाही. त्यामुळेच आजही आपल्या सुसंस्कृत समाजात एकतर्फी प्रेमातून मुलींचे बळी जातात. त्यांच्या चेहऱ्यावर अॅसिड टाकून त्यांना विद्रूप केले जाते. त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार केले जातात. 'सोनपरी' अशाच पुरुषी मानसिकतेची शिकार झालेली आहे. एकतर्फी प्रेमातून अॅसिडने तिचा चेहरा विद्रूप केल्याने आपले पूर्वीचे रूप आपल्याला कधीच परत मिळणार नाही या विचाराने कोलमडून जाते. मात्र कालांतराने आत्मविश्वासाने पुन्हा उभी राहते. आज आपल्या समाजात 'सोनपरी' सारख्या अनेक मुली वासनेच्या, विकृतीच्या बळी ठरताना दिसतात. 'स्त्री' माणूस आहे, तिलाही तिचे असं स्वतंत्र मन, स्वत्व आणि अस्तित्व आहे हे आपण समजून घेतले पाहिजे-हे जेव्हा आपल्याला समजेल तेव्हा एखाद्या स्त्रीने प्रेमाला दिलेला नकार आपण सन्मानाने स्वीकारू शकू, पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रीकडे वासनांध दृष्टीने पाहण्यापेक्षा समानतेच्या दृष्टीने पाहिल्यास 'सोनपरी' सारख्या अनेक मुली बिनधास्त जीवन जगतील.

पुरुषांवर हजारो वर्षांपासून वरचढपणाचे, मालकपणाचे जे संस्कार धर्म परंपरा व समाजव्यवस्थेमुळे झालेले आहेत. त्यातूनच स्त्रीला समाजात दुय्यमत्त्व आलेले दिसते. जन्मापासून तिच्या विवाहापर्यंत मुलगी स्वतःच्या नावाने आई वडिलांच्या घरी वाढलेली असते. तिचा विवाह होऊन ती दुसऱ्याच्या घरी जाते. तेव्हा तिला आपली ओळख असणारे नावसुद्धा सोडून द्यावे लागते. समताधिष्ठीत समाजनिर्मिती करावयाची असल्यास स्त्रीला तिची ओळख असणारे नाव कायम असायला हवे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक पुरुषाने आपल्या नावासमोर वडिलांच्या नावापेक्षा आईचे नांव लावावे. समताधिष्ठीत नव्या युगाचे शिल्पकार व्हायचे असेल तर प्रत्येक पुरुषाने असे करणे गरजेचे आहे. सर्वच पुरुषांनी असा निर्णय घेतल्यास स्त्री समतेचे ते दुसरे महत्त्वाचे पाऊल ठरेल.

स्त्री समानता फक्त विचारात असून चालणार नाही तर, ती आचारातून स्वयंपाक घरापर्यंत पोहचावयास हवी. याचा अर्थ असा नव्हे की, स्त्री पुरुष समता नवऱ्याने स्वयंपाक व घरकाम केले तरच प्रस्थापित होईल. आपल्या बरोबरीने काम करणाऱ्या स्त्रीने एकटीने काम करावे अशा मानसिकतेला तिलांजली देणे म्हणजे समता नव्हे काय? बेबी या आपल्या पत्नीला

समतेची वागणूक देऊन तिला घरकामात मदत करणाऱ्या जर्तिदर सारखे पती स्त्रियांना मिळाले तर स्त्रीसमानता फार दूर नाही.

लिंगभेदा बरोबरच रंगभेद हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंकच म्हणावा लागेल. स्त्रीचे गुण तिचे व्यक्तिमत्त्व यावरून तिची गुणवत्ता ठरवण्यापेक्षा तिच्या कातडीच्या रंगावरून ती ठरवली जात आहे. बौद्धिक सुखाच्या वैफल्यामुळे जगण्याच्या सर्व संकल्पनाच बदलून गेलेल्या समाजात जे चकचकीत दिसते तेच खरे अशी समजूत झालेली आहे. याच मानसिकतेतून स्त्रीकडे पाहिले जाते. 'सस्य शामलता' हेच भारतीय स्त्रीच खरं सौंदर्य आहे अशी आपली मानसिकता जेव्हा बदलेल तेव्हाच स्त्रीला आपण माणूस म्हणून आपण समानतेच्या पातळीवर आणू. अनेक शतकांपासून रंगभेदाची कल्पना जनमानसात इतकी खोलवर रूजली आहे की, सहजासहजी ती नष्ट होईल असे नाही. पण स्त्रीकडे माणूस म्हणून निखळ दृष्टीने पाहायचे असेल तर रंगभेदाला नकार द्यायला हवा. अन्यथा स्त्री समता ही फक्त बोलण्यापुरतीच मर्यादित राहिल.

भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला शक्तीचे, सर्जनाचे प्रतीक मानले जाते. आज स्त्रीने आत्मविश्वासाने पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली आहेत. नव्या

संकल्पना, नव्या विचाराने प्रेरित झालेली स्त्री सर्व आव्हाने पेलण्यासाठी सक्षमपणे उभी आहे. स्त्री ही जन्मजात दुर्बल आणि अबला असते हा समज तिने खोटा ठरवलेला आहे. 'स्त्री शक्तीचं तू जीवंत प्रतीक आहेस' या ललित पत्रातील गीता याचे प्रातिनिधिक उदाहरण म्हणून सांगता येईल. शेतकरी नवऱ्याने आत्महत्या केल्यानंतरसुद्धा ज्या निर्धाराने गीता आपल्या जीवनात पुन्हा उभी राहते स्वकर्तृत्वाने, जिद्दीने सेंद्रिय शेतीचा प्रयोग करून यशस्वी शेतकरी होते. गीताची ही जिद्द स्वतःच्या देहाची जाहिरात करणाऱ्या आणि पतीने अर्ध्यावर सोडून जाणाऱ्या आजच्या एकाकी स्त्रियांसाठी प्रेरणादायी आहे.

कुटुंब, प्रशासन, राजकारण, अर्थकारण आणि समाजकारण या सर्वच क्षेत्रात आजची स्त्री स्वतःला समर्थपणे सिद्ध करताना दिसते आहे. असे असले तरी, कुलदिपक किंवा वंशाचा दिवा ही कल्पना समाज मानसिकतेतून नाहीशी झालेली नाही. त्यामुळेच घरातूनच मुलींच्या वाटयाला दुय्यमत्व येते. तिच्या कर्तृत्वाला वाव देण्यापेक्षा तिचे मुलगी म्हणून मानसिक खच्चीकरण केले जाते. स्त्री समतेचा पुरस्कार करत पद्धतशीरपणे लिंगभाव रूजवला जातो. भाषा, पाठयक्रम, दैनंदिन गोष्टींमधून मुलांना श्रेष्ठ तर मुलींना कनिष्ठ त्यांच्यात मानसिक दुर्बल्य वाढवले जाते हे

नवसमाज निर्मितीसाठी घातक आहे. असा लिंगभाव मोडून काढण्यासाठी या ललित पत्रातील किरणसारखी स्त्री प्रतिनिधित्व करताना दिसते.

जागतिक पातळीवर विचार करता लैंगिकतेविषयीचा विचित्र भाव सगळीकडे रूजलेला दिसतो. त्यामुळे स्त्री मग ती कशीही आणि कुठलीही असो तिच्याकडे पुरुषी नजरेतूनच पाहिले जाते. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास भारतातही हे चित्र फारसे काही वेगळे दिसत नाही. राजकारण, समाजकारण, प्रशासनात आपला वेगळा ठसा उमटवणाऱ्या स्त्रियांच्याकडे एक कर्तृत्ववान व्यक्ती म्हणून लैंगिक भेदाभेद हा पुरुषी मानसिकतेचे द्योतक आहे. त्यामुळेच पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू ठरलेली आहे.

शरीर उघडे टाकणाऱ्या ड्रेसेसची फॅशन स्त्रीच्या वस्तूकरणाला अधिक चालना देणाऱ्या गोष्टी ठरत आहेत. आज अशा मोहजालात स्त्रिया गुरफटल्या जाताहेत, आपल्या कर्तृत्वापेक्षा आपल्या सौंदर्याला जपणाऱ्या नव्या पिढीतील मुली पाहिल्या की याची जाणीव प्रकर्षाने होते. 'ज्या देशाची आर्धी संस्कृती उंबरठ्याआड राहिली तर तो देश कधीच मोठा होऊ शकत नाही.' असं माक्स म्हणतो ते खरे आहे. म्हणून स्त्रीच्या

हाती केवळ पाळण्याची दोरी देऊन चालणार नाही, तर तिला नवबदलाची अग्रदूत बनवली पाहिजे. केवळ सामाजिक व निर्णय प्रक्रियेतील समता स्त्री सक्षमीकरणासाठी पुरेशी ठरणार नाही, तर जोपर्यंत स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होत नाही तोपर्यंत अशी समता अपूरी ठरेल. प्रत्येक स्त्रीने आपली क्षमता ओळखावयास हवी. मग ती आई मुलगी पत्नी कोणीही असो प्रत्येक स्त्रीने 'क्वीन' असायला हवं, कारण अर्धे आकाश आणि अर्धी जमीन तिची आहे.

ज स - ज स । स म । ज
आधुनिकीकरणाकडे जात आहे तस-
तसे स्त्रियांचे प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचे होत
चाललेले आहेत. आजची स्त्री जरी
स्वतःला सर्व क्षेत्रात सक्षमपणे सिद्ध
करत असली, तरी ती ज्या क्षेत्रात काम
करते तिथल्या समस्या ह्या वेगवेगळ्या
आहेत. मग ते राजकारण असो, कॉर्पोरेट
क्षेत्र असो, गृहिणी असो की सरकारी
क्षेत्र असो. त्या-त्या क्षेत्रातील स्त्रिया
त्यांच्या त्यांच्या समस्यांचा सामना
करताना दिसत आहेत. अशा या वर्तमान
गुंतागुंतीच्या समाजव्यवस्थेत जगणाऱ्या
स्त्रियांसाठी 'स्त्रीसूक्त' या देशमुख यांच्या
ललित लेखातील प्रत्येक स्त्री ही आदर्श
ठरणारी आहे.

'स्त्रीसूक्त' मधील सर्वच स्त्रिया ह्या
आधुनिक जगाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या
आहेत. त्यामुळेच त्या नव्या समतावादी

दृष्टीने स्त्रीवादाकडे पाहताना दिसतात. या ललित लेखनात येणारी कोणतीच स्त्री स्वातंत्र्याला स्वैराचार समजून वर्तन करताना दिसत नाही तर आपण स्त्री असण्याचा तिला अभिमान आहे. आधुनिक जगाचा आणि समाजाचा एक घटक म्हणवून घेणाऱ्या स्त्रीने अधिक प्रखरतेने जागृत व्हावे आणि या ललित लेखातून येणाऱ्या स्त्रियांकडे पाहून भारतीय समाजातील सर्वहारा पुरुषांनी आत्मपरीक्षण करावे हा या लेखनामागील लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा उद्देश मला महत्त्वाचा वाटतो. देश व समाज यांच्या प्रगतीसाठी त्यांनी प्रतिपादीत केलेला स्त्री समानतेचा विचार पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या डोळ्यात अंजन घालून स्त्री समानतेची नवी दृष्टी देणारा आहे.

जागतिकीकरणात स्वतःच्या होत जाणाऱ्या वस्तुकरणाकडे डोळेझाक करणाऱ्या स्त्रियांच्या डोळ्यावरील

झांपडे बाजूला करण्याचे कार्य या ललित लेखनातील आईने समर्थपणे केलेले आहे असे मला वाटते. 'स्त्रीसूक्त' मधील प्रत्येक ललित लेखात येणाऱ्या 'रागू ते शितल, सरोज, कोमल आणि इतर स्त्रियांना 'स्त्रीसूक्त' या ललित पत्रातील आई आपल्या अनुभवाचे बोल प्रेमाने सांगते व त्यांना सजग करते. त्याचबरोबर प्रत्येक पुरुषाला आत्मचिंतन करण्यास भाग पाडते. यासाठी देशमुख यांनी योजलेला नवा पत्रात्मक आकृतीबंध अतिशय प्रभावी ठरलेला आहे. 'स्त्रीसूक्त' मधील प्रत्येक येणारा स्त्रीसमतेचा विचार मांडणारा एक एक पैलू आधुनिक स्त्रीवादाला चालना देणारा आहे.

